

Səlahəddin XƏLİLOV

**MƏHƏBBƏT
və İNTELLEKT**

FƏLSƏFİ ESSELƏR

Bakı – 2006

Elmi redaktoru: **Fuad Qasımzadə**
akademik

Xəlilov S.S.

Məhəbbət və intellekt. – Bakı, «Nurlan» nəşriyyatı,
2006 – 176 səh.

Kitab dərk olunmuş və olunmamış məhəbbət haqqında, onun mahiyyəti, formaları, tərkib hissələri və sosial-mənəvi hadisələrlə əlaqəsi haqqında fəlsəfi esselər toplusudur. Əslində elmi-fəlsəfi tədqiqat səjiyyəsi daşıyan bu əsər təkcə mütəxəssislər üçün deyil, həm də geniş oxucu kütləsi, xüsusən gənclər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© S.S. Xəlilov

Ön söz

Məhəbbət mövzusu əsrlər boyu düşünüən və sevən insanların diqqət mərkəzində olmuşdur. Əlbəttə, bu haqda heç düşünmədən sevənlər də var, bu haqda çox düşünüb, amma ömrü boyu heç sevməyənlər də var. Sevmək səadəti heç də hamıya nəsib olmur. Həm sevib, həm də sevilmək isə ancaq xoşbəxtlərin qismətidir.

Bu kitab öz məhəbbətini dərk etməyə çalışmayanlar, yaxud məntiq çərçivəsində məhəbbəti imitasiya etməyə çalışanlar haqqında deyil, dərk olunmuş məhəbbət haqqında, onun mahiyyəti, formaları, tərkib hissələri və digər mənəvi hadisələrlə əlaqəsi haqqında essələr toplusudur.

Lakin məhəbbətin dərk olunması prinsipcə mümkündürmü?

Yaxud buna ehtiyac varmı?

«Ağıllı düşünüənə qədər dəli vurub çayı keçmirmi?». Əlbəttə, aşiqin özü üçün o heç də

önəmli deyil. Lakin cəmiyyətdə aşıqın statusunu düzgün müəyyən etmək, onun «haqqını» özünə verə bilmək, ona adekvat münasibət formalaşdırmaq üçün bu hadisənin sosial-mənəvi infrastrukturunu və digər mənəvi proseslər arasında yeri düzgün müəyyənləşdirilməlidir. Yəni sevmək üçün idrak tələb olunmasa da, ona obyektiv münasibət bəsləyə bilmək üçün bu hissənin dərk olunmasına böyük ehtiyac vardır. Əxlaqi dəyərlər sisteminin və hətta sosial-hüquqi normaların bu məsələyə münasibətdə düzgün yönləndirilməsi üçün məhəbbətin özünün tədqiqat obyektinə çevrilməsinə, onun hərəkətverici qüvvələrinin, motivlərinin araşdırılmasına ciddi sosial tələbat vardır.

Şairlər bir qayda olaraq məhəbbəti tərənnüm edir, nasirlər onunla bağlı sosial drammatizmi və ictimai təbəddülatları bədii vasitələrlə işıqlandırmağa çalışır, psixoloqlar insanın davranışında və mənəvi həyatında məhəbbətin rolunu və motivasiyasını araşdırmağa çalışır, sosial psixologiyada isə bu problem əsasən ailə və lokal sosial qruplar kontekstində nəzərdən keçirilir. Amma bütün bu yanaşmaların heç biri məhəbbətin mahiyyətini açmaq iqtidarında deyil. Filosoflar isə bu mövzuya həmişə böyük ehtiyatla toxunurlar. Çünki məhəbbət insanın mənəvi aləminin ən dərin qatlarında üzə çıxdığından və əsasən qeyri-şüuri sferaya aid olduğundan onun

məntiqi təfəkkürlə şərh çox çətindir. Amma hər halda bu məsuliyyət fəlsəfənin üzərinə düşür. Çünki bu mövzu elmin ümumiyyətlə girə bilmədiyi, onun üçün qaranlıq olan bir sahədir. «Qəlbin sarı simini» poeziya və musiqi daha yaxşı çala bilir, amma C.Cübran demişkən, «həyat onun qəlbini oxumağı bacaran müğənni tapa bilməyəndə, onun dərrakəsi ilə danışan filosof yaradır».¹

Lakin hələ qədim dövrlərdən nəinki, təkcə Şərqdə, həm də Qərbdə məhəbbət mövzusu poeziyanın inhisarında olmuşdur. Qərb dünyasında Homerdən üzü bəri Şekspir, Bayron, Göte kimi mütəfəkkir şairlər məhəbbət aləminin işıqlandırılması sahəsində böyük uğurlar qazanmışlar. Lakin filosoflar bu probleminin öyrənilməsinə xeyli sonralar cəsarət edə biliblər. Bizim əsil saf məhəbbət hesab etdiyimiz duyğu ənənəvi olaraq «platonik məhəbbət» adlandırılsa da, nə Platon, nə də digər qədim filosoflar sufilərin eşq konsepsiyası ilə müqayisə oluna biləcək hər hansı monumental təlim yaratmamışlar.

Bəli, bu mövzu Qərbdə də uzun müddət bədii təfəkkürün ixtiyarına buraxılmış, bu problemə həsr olunmuş fundamental fəlsəfi əsərlər və essələr ancaq Yeni dövrdə yaradılmışdır. Bu

---

¹Bax: *Aida İmanquluyeva*. Cübran Xəlil Cübran. Bakı, «Elm», 2002, səh. 33-34.

sırada E. Svedenborqun «Ailə məhəbbəti» kitabını¹, Stendalin «Məhəbbət haqqında» esselərini², V.Solovyovun «Məhəbbətin mənası»³, E.Frommun «Sevmək sənəti»⁴, D.Hildebrandın «Məhəbbətin metafizikası»⁵ əsərlərini xüsusi qeyd etmək olar. Lakin Qərbdə bu cür fundamental tədqiqat əsərləri boş yerdə və ya yalnız ədəbi-bədii material üzərində yaranmamışdır. Platon «Pir» əsərində, Plutarx «Erot haqqında» dioloqunda, B.Spinoza «Allah, insan və onun səadəti haqqında» qısa traktatında məhəbbət mövzusunə geniş yer ayırmışlar. Bütün başqa filosoflar da bu mövzuya ara-sıra toxunmuş, insan həyatında onun önəmli yerini qeyd etmişlər.

Sual oluna bilər ki, çağdaş tədqiqatçının bu qədər ənənəvi bir mövzuda daha adekvat bir təlim işləyib-hazırlaması mümkündürmü? Bu mövzuda Platon, Hegel, C.Sartr, E.Fromm kimi böyük mütəfəkkirlərin yazdıqlarından sonra, nə

---

¹ Э.Сведенборг. Супружеская любовь. М., 2002, 544 с.

² Стендаль. О любви. – Собрание сочинений в 15-и томах, том 4, 1959.

³ Соловьев В.С. Смысл любви: Избранные произведения/ М., Современник, 1991.

⁴ Э.Фромм. Искусство любить. – Душа человека. М., «Республика», 1992, стр. 109-179.

⁵ Д. Гильдебранд. Метафизика любви. Санкт-Петербург, 1999, 629 стр.

isə təzə bir söz demək, əlbəttə, çox çətindir. Lakin məhəbbət mövzusu ənənəvi Şərq mövzusudur. İbn Sinadan R.Taqora, Nizamidən Hafizə, Füzuliyə və Cavidə qədər bütün böyük Şərq şairləri məhəbbət mövzusunə müraciət etmiş və böyük sənət abidələri yaratmışlar. Düzdür, bu yazılanları hələ fəlsəfə dilinə tərcümə etmək tələb olunur, lakin hər halda müəllif məhəbbət mövzusunda Şərq ənənələrini nəzərə almaqla və ya başqa cür desək, iki müxtəlif yanaşma tərzini birləşdirməklə məsələni xeyli dərəcədə fərqli müstəvidə nəzərdən keçirməyə çalışmışdır.

Kitabda nə Şərq ifratçılığı və mütləqçiliyi, nə də ifrat Qərb rasinoalizmi və proqmatizm mövqeyi qəbul edilir. Şərq mənbələrinə münasibətdə də, qütbləri yox, onlar arasındakı reallığı araşdırmağa üstünlük verilir. Nə məhəbbəti yerə endirən «Kama-Sutra», nə də onu göylərə qaldıran «Leyli və Məcnun», Füzulinin eşq konsepsiyası məqbul sayılır. Fikrimizcə, ilahi məhəbbət hissindən fərqli olaraq, fərdi-insani məhəbbət harada isə yer ilə göy arasında olmalıdır. Bu baxımdan, düşünmək olardı ki, biz daha çox Qərb təlimlərinə üstünlük veririk. Amma XX əsrdə məhəbbət mövzusu artıq Şərqdə də xeyli dərəcədə rasionallaşmış və filosofların diqqətini cəlb etmişdir. Bizcə, bu

sırada böyük türk filosofu Hilmi Ziya Ülkenin «Eşq əxlaqı» kitabı¹ xüsusi qeyd edilməlidir.

Müasir dövrdə «kütləvi mədəniyyətin» klassik ədəbi-bədii irsi sıxışdırdığı, erotik mövzunun göylərdən yerə endirildiyi və kütləvi informasiya vasitələri ilə evlərə daxil olduğu bir şəraitdə gənc nəslin diqqətinin bir daha platonik məhəbbətə, onun ülvi mənasına yönəldilməsi mənəvi həyatımızın aktual vəzifələrindən biridir. Həm də müəllif məhəbbətin xalis ideya kimi (Platon, Füzuli) və ya xalis fizioloji hadisə kimi («Kama-Sutra», Z.Freyd) anlaşılmasından fərqli olaraq bu iki amilin sintetik vəhdətindən çıxış edir və oxuculara daha realistik bir təlimin əsaslarını təqdim etməyə çalışır. Bu mənada, əsərin təkcə mütəxəssislər üçün yox, həm də geniş oxucu kütləsi, xüsusən gənclər üçün faydalı olacağına ümid edirik.

---

¹ *Hilmi Ziya Ülken. Aşk Ahlakı. İstanbul, «Dünya», 2004, 352 s.*

Məhəbbət duyğusu

*Məhəbbət insanın özünü
başqasında tapmasıdır.*

Hegel

İnsanlar arasında ünsiyyət hələ heç də Mən-lər arasında ünsiyyət deyil. Qəlblərin təması ünsiyyətin ən ali formasıdır.

İnsan başqaları ilə nitq vasitəsilə əlaqəyə girir. Nitq isə ancaq aşkar şüurun, təfəkkürün ifadəsidir. Yəni insan özü üçün sözlərlə ifadə olunacaq dərəcədə aydınlaşmamış bir ruhi-mənəvi vəziyyəti başqasına da, təbii ki, çatdırma bilməz. Daha doğrusu, sözlərlə çatdırma bilməz. Görünür, məhz bu ehtiyacdən irəli gəlir ki, insan öz qəlbini, mənəvi-emosional vəziyyətini, keçirdiyi hissləri, təəssüratları qeyri-məntiqi yollarla – şeir, musiqi, rəqs və s. vasitəsilə ifadə etməli olur. İnsan qəlbi fərdi, unikal olduğundan hər bir emosional vəziyyətin adekvat ifadə cəhdi – bədii yaradıcılıq, bu prosesin nəticəsi isə sənət əsəri hesab olunur. Hər bir sənət əsəri dəyərli olsa da, digər insanların uyğun vəziyyətlərdəki qəlb yaşantılarını ifadə etdiyindən, onlar üçün də doğma olur. Başqa sözlə, insanın xüsusi bədii

yaradıcılıq qabiliyyəti yoxdursa, o öz duyğularının analoqunun başqalarının yaratdığı əsərlərdə axtarır və bunu tapdıqda xüsusi bir doğmalığ hissi keçirir. Bədii əsər istehlakçı üçün öz mənəvi-emosional dünyasını anlamaqda, qəlb aləminə səyahətə çıxmaqda yardımçı olur, bir bələdçilik edir.

Qarşılıqlı məhəbbət yeganə haldır ki, bir insan qəlbi başqası üçün açılmış olur. Və bunun üçün nə məntiq və nitq, nə də hər hansı bir sənətkarın vasitəçiliyi lazım gəlir. Bir qəlbin başqa qəlbin dilinə «tərcümə» olunmasına ehtiyac qalmır. Çünki onlar genetik olaraq, eyni dildə «danışılırmış». Bu yerdə Bayronun məşhur misraları yada düşür: «Məhəbbət könül səslərinin harmoniyası, ürəklərin bir-birini anlamasıdır».

Şərqdə məhəbbətdən bir qayda olaraq yüksək poetik pafosla və ya həzin lirikanın dili ilə danışılır. Məhəbbət adətən ya şeir və musiqi ilə, ya da dramatik səhnələrlə təqdim olunur.

Ya hüduzsuz sevinc hissi, ya xəfif kədər, ya acı faciə!

Bir sözlə, məhəbbətin hiss və emosianın bütün çalarlarında görüntüsü qələmə alınır və ya nota köçürülür. Amma onun öz daxili quruluşuna heç kim toxunmur. Ən başlıcası isə budur ki, ona toxunmaq az qala günah sayılır. O, ancaq kənardan seyr edilməli imiş. Onun öz real dünyasına, iç aləminə nəzər salmaq elə bil ki, bu

ülvi duyğunun bakirəliyinə toxunmaq qədər qəbahətli imiş.

Bəli, ənənəvi Şərq düşüncəsinə görə, məhəbbət elə bir aləmdir ki, bura ancaq aşıqlər girə bilər, onların da beyni dumanlı olur. Ayıq adamın baxışları artıq yad nəzər hesab olunur.

Məhəbbət ağı başında olanlar üçün əl-çatmaz olub qaranlıq qaldığından, sevənlər üçün isə çox parlaq olub göz qamaşdırdığından, onu hələ görənlər olmamışdır, – deyirlər. Və insanlar şair təxəyyülünə güvənmək məcburiyyətində qalmışlar. Şairlər də təbii ki, məhəbbətin özündə, ya onun insanı necə dəli-divanə etməsindən, vüsala çatmayan aşıqlərin eşq yolunda özünü necə fəda etmələrindən bəhs etmiş, ya da vüsəl səhnələrini, guya məhəbbətin görünən tərəfləri kimi vəsf etmişlər. Məhəbbətin iç dünyası isə alınmaz qala olaraq qalmış, mənəvi körpüləri ağı başında keçmək mümkün olmamışdır. Bu baxımdan, məhəbbət aləmi az qala «o dünya» qədər müəmmalıdır. Sağ olanlar onu görməmiş, gedib görənlər isə ağı başında geriyə qayıtmamış, bizə bir şey söyləyə bilməmişlər. Bəs görənsən, eşq xəstəliyinə mübtəla olanlar sağalandan sonra onu nəql edə bilərlərmi? Ümumiyyətlə, bu xəstəlikdən sağalmaq mümkündürmü? Kimsə sağaldısa, onun eşqi nə dərəcədə həqiqi eşq imiş?

Lakin başqa yol seçənlər, elmin, texnikanın imkanlarından istifadə etmək istəyənlər də var. Onlar ya qaranlıq dünyaya əlində lampə ilə, ya da işıq aləminə gözündə tünd eynəklə gedənlər kimidir. Başqa sözlə, ya əqlə tənzimlənən mötədil eşq tərəfdarları, ya da öz fərdi eşqini daha böyük bir eşqin işığında görənlərdir. «Güclü işıq nisbətən zəif olanı qəhr edir» (Ş.Sührəvərdi) və o daha seyirçinin gözlərini qamaşdırma bilmir, onu müşahidə etmək mümkün olur.

Elmin inkişafı sayəsində maddi dünya-nın, təbiət hadisələrinin qanunauyğunluqları öyrənilmiş və riyazi dəqiqliklə ifadə edilmişdir. Amma hiss dünyası, mənəviyyat Şərqdə olduğu kimi, Qərbdə də neçə əsrlər ərzində ancaq fəlsəfənin və poeziyanın predmeti olaraq qaldığından, burada anlayışlar yüksək mücərrədlik səviyyəsindən aşağı enməmiş, konkretləşməmişdir. İlahi eşq yolunu tutanlar, hissi təcrübəyə və hissi dünyaya biganə qalmış, hətta öz daxilinə boylanmamış, onu öyrənməyə cəhd belə göstərməmişlər.

Digər hisslər kimi, məhəbbət də bütöv, səlt bir fenomen olaraq nəzərdən keçirilmiş, «məhəbbət» adlandırdığımız hissi aləmin daxili strukturu açılmamış, diferensial şəkildə öyrənilməmişdir. Nəticədə, əslində bir-birindən xeyli fərqli olan, hətta müxtəlif mahiyyətli duyğular eyni bir ad altında əhatə olunmuşdur. Məhəbbətin

özünün fərqli növlərinə, hətta erotik məhəbbətin müxtəlif mərhələləri və formalarına da eyni bir hadisə kimi baxıldığından məsələyə aydınlıq gətirmək mümkün olmamışdır.

Helvetsi hələ o vaxt yazırdı: «İşıq şüası əslində şüalar dəstəsindən ibarət olduğu kimi, hər bir hiss də ayrı-ayrı hissələrin cəmindən ibarət olmaqla, birlikdə bizim qəlbimizdə müəyyən istəyin yaranmasına və bədənin hərəkətə gəlməsinə səbəb olur. Heç də hamı bu hissələr dəstini ayıra biləcək prizmaya malik olmadığından insan çox vaxt onu canlandıran və hərəkətə gətirən hissi bu hissələr toplusunda ayırd edə bilmir. Öz hərəkətlərimizin motivini müəyyənləşdirə bilməməyimizin səbəbi də elə budur».

Ağ işığın mürəkkəb olduğunu və müxtəlif rənglərin sintezindən yarandığını fizika hələ çoxdan açmışdır. Rəssamlar da hansı rənglərin sadə, hansıların mürəkkəb olduğunu, bir neçə rəngin birləşməsindən yarandığını çoxdan bilirlər. Lakin poeziya təbii ki, işığı və ya hər hansı bir rəngi vəsf edərkən onların quruluşunu, tərkib hissələrini araşdırmağı, fərqləndirməyi heç «ağına» da gətirmir. Eləcə də sevinc, xoşbəxtlik, məhəbbət də poeziyada bütöv bir fenomen kimi tərənnüm olunur. Onların hansı sadə duyğuların kombinasiyasından yarandığını, struktur və hətta mahiyyət baxımından sevinc hissəsinin və ya

məhəbbətin bir-birindən fərqli nə qədər müxtəlif formaları olduğu təbii ki, şairi maraqlandırmır.

Məhz belə bir kortəbii bütövlük, eyniyyət mövqeyinin, «məhəbbət elə məhəbbət-dir» sadələvhlüyünün nəticəsidir ki, Şərqdə fərdi məhəbbətlə ilahi eşq fərqləndirilməmiş, olduqca sinkretik bir «eşq təlimi» yaranmışdır. Dünyəvi eşqi tərənnüm edən şairlər də sufilərin ilahi eşq konsepsiyasından, və tərsinə, sufi şairlər fərdi dünyəvi eşqi tərənnüm edən obraz və təşbəhlərdən istifadə etmişlər. Nəticədə bu iki fərqli sahə pis mənada qaynayıb-qarışmışdır. Ana, vətən məhəbbəti və digər məhəbbət formaları da həmin bu poetik texnologiyalardan bəhrələnmişdir.

Qərbdə isə bizdən fərqli olaraq, məhəbbətə də rəasional təhlil mövqeyindən yanaşılmış, hətta onun müəyyən təsnifatları verilmişdir.

Hər hansı bir hissini mütləqləşdirilməsi, ifrata çatdırılması Şərqdə məharət hesab olunsa da, rəasional yanaşdıqda onun dağıdıcı mahiyyəti üzə çıxır. Təsadüfi deyil ki, Qərbdə bu hadisə iblisənəliklə (demonikliklə) əlaqələndirilir. «Erot–demon» fikrini hələ Platon «Pir» əsərində irəli sürmüşdü. Sonralar Qərb fəlsəfi və ədəbi-bədii düşüncəsində bu ideya davam etdirilmişdir. Rollo Mey özünün «Məhəbbət və iradə» əsərində yazır: «Demoniklik dedikdə müəyyən bir şəxsi bütövlükdə özünə tabe etmək gücündə olan

istənilən təbii funksiya nəzərdə tutulur. Seks və eros, kin və nifrət, hakimiyyət ehtirası – demonikliyə misal ola bilər».¹

Hər şey insanın arzularının, həyat idealının necə formalaşmasından asılıdır.

Lakin ideal anadan gəlməmi olur, yoxsa insanın yetişdiyi mühitdən və aldığı təhsildən asılı olaraqmi yaranır? Burada hər hansı bir fikrin xeyrinə qərar çıxarmaq düzgün olmazdı. Belə ki, əxlaqi-mənəvi meyarlar kimi, estetik hiss də insanın ümumi dünyagörüşündən, bilik və təhsil səviyyəsindən asılıdır. Lakin estetik hiss ancaq tərbiyənin məhsulu ola bilməz. O həm də insanın yaranışından, genetik başlan-ğıcdan asılıdır. Məsələn, uşaq doğulduğu gündən ona təlqin olunsun ki, əyri burun gözəldir, – doğrudanmı düz burunlu adamlar ona çirkin, əyri burunlular gözəl görünəcəklər? Axı, kənardan təsirlə formalaşan meyarlarla yanaşı, insana təbiətən verilmiş bir ahəng duyğusu, qeyri-aşkar «gözəllik etalonu» da vardır. İnsan məhz kənarda olanın həmin bu daxili standartlara uyğunluğundan həyəcanlanır. Daha doğrusu, kənar obyekt onun qəlb dünyasında qeyri-aşkar şəkildə, passiv, cansız formada olan hansı isə bir başlanğıca adekvat olduqda həmin daxili cizgini, formanı, ideyanı

---

¹ *Ролло Мей. Любовь и воля. М., «Рефл-бук»; К.: «Ваклер», 1997, стр. 127.*

qıcıqlandırır, canlandırır. İnsan qəlbinin hansı isə dərin bir qatında canlanma, oyanış baş verir. İnsanı pərvazlandıran, həyəcanlandıran da məhz bu daxili oyanış, daxili canlanmadır.

Bununla belə, hər şeyi belə bəsit bir modelle izah etmək də birtərəfli olardı. Yəni burada söhbət heç də yalnız insana fitrən verilmiş olanla bu fitrətin insandan kənarında gerçək mövcudluğu arasında *uzlaşmadan* getmir. Sadə şəkildə, əlbəttə, bu belədir. Lakin insan dünya ilə təmasda olduqca, oxuyub-mənimsədikcə və yaşayıb-öyrəndikcə onun Mən-i də, qəlbinin dərin guşəsindəki ilkin fərdi-mənəvi varlığı da, genetik *kodlaşdırılmış* sistem də müəyyən təkamülə məruz qalır. Əlbəttə, qəlbin dərinliyində heç toxunulmamış, bakirə guşələr də var. Qəlbin «sarı simlər»i də var. Hər bir ilk təmas kimi, insanın öz qəlb dünyasının hər bir guşəsi ilə ilkin görüşü də əsrarəngiz bir hadisədir – bir oyanış, bir doğuluşdur.

Bəli, insan hər dəfə yenidən doğulur, hər dəfə Yeni bir əlaməti ilə, varlığının hər hansı bir yeni cəhəti ilə bu dünyaya qədəm qoyur. Və həyat sadəcə bir dəfə doğulmuş körpənin sonrakı zahiri yaşayışından ibarət olmayıb, doğulma və canlanma proseslərinin bütöv bir silsiləsidir.

Əlbəttə, bu deyilənlər heç də hamıya aid deyil. Kim isə ancaq bioloji varlıq olaraq doğulur və sonra əsasən xarici təsirlərin, kənar ideyaların

icraçısı kimi mövcud olur. Bu bir qütbdür. Kim isə ancaq öz qəlbinin hökmü ilə yaşayır və bu dünyada da ancaq qəlbində olanları görür; dünyanı öz mənəvi aləminin yaşantısına çevirir. Bu da başqa bir qütbdür. Bütün real insanlar bu iki qütb arasında yerləşirlər. Sadəcə kimidə birinci taleyin, kimidə isə ikinci taleyin izləri daha çox olur.

İstənilən halda həqiqi böyük sevinc qəlb çırpıntısı, oyanma, canlanma, doğuluş məqamlarının təzahürüdür. Əgər həyat, dünya başqa notda köklənibsə, qəlblə heç vaxt rezonansa gəlmirsə, bu, – həqiqi insani həyat deyil, sadəcə bioloji mövcudluqdur. Həyat məhz hissi yaşantılardır. Qəlbin bu və ya digər guşəsinin işıqlanması, canlanmasıdır.

Böyük fransız mütəfəkkiri B.Paskal aşiqin öz sevdiyi adam haqqında və onu nə üçün sevdiyi haqqında təsəvvürlərini təhlil edərək yazır ki, sevginin məhz nə ilə bağlı olduğunu müəyyənləşdirmək asan məsələ deyil, kimi isə sevirənsə, əvvəlcə bu kimliyin nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırmaq lazımdır. Məsələn, sən gözəl simalı bir afəti sevirdin, amma bir qəza, yangın və hər hansı başqa bir səbəbdən sifət dəyişirsə, sən onu daha sevməyəcəksənmi? Əgər o hətta xasiyyətini də dəyişirsə, əvvəllər ona xas olmayan yeni maneralara və vərdislərə yiyələnirsə, onu daha sevməyəcəksənmi? «Kimi

isə gözəlliyinə görə sevirlərsə, demək olarmı ki, onun özünü sevirlər? Yaxud kimi isə düşüncəsinə, hafizəsinə görə sevirlərsə, onun özünümü sevirlər? Yox, ona görə ki, gözəlliyi də, hafizəni də itirmək mümkündür. Onda bəs «mən» harada axtarılmalıdır? Sevdiyini əslində kimdir və ya nədir?»¹ B.Paskal mühakimələrinin sonunda belə qənayyətə gəlir ki, əslində biz insanın özünü deyil, onun ayrı-ayrı xasiyyətlərini, cəhətlərini sevirik.²

Lakin məhəbbət haqqında elə bir düşüncə də dərin kök atıb ki, əsl məhəbbət həmişəlikdir, sevgi əbədidir, heç bir maneə, heç bir dəyişiklik onu sarsıda bilməz. Bir Şərq adamı, bir sufi belə düşünə bilər ki, aşiq məşuqun sifətinə yox, ruhuna vurulur. Əbu Turxan demişkən, «məhəbbət ruhlar arasında körpüdür». Lakin ruhun özünə də konkret yanaşdıqda məhəbbətin əslində hansı isə bir mənəvi keyfiyyətlə bağlılığı üzə çıxır bilər. Yox əgər biz düşünsək ki, məhəbbət ayrı-ayrı fiziki və ya ruhi-mənəvi əlamətlərin, cəhətlərin deyil, onların bütöv sisteminin, yekun təəssüratın sayəsində yaranır, onda aşiq bu bütövlüyün, müxtəlifliyin içərisindən məhz hansı isə bir əlaməti ayırırsa, məhz bu əlamətə görə sevdini zənn edərsə,

---

¹ *Б.Паскаль. Мысли. – Мир и Эрос. М., Политиздат, 1991, 335с.*

² Yəni orada.

deməli bu, – əsl məhəbbət deyil. Duyğunun bütövlüyü və onu strukturlaşdırmaq cəhdləri...

Məhəbbət digər duyğularla yanaşı, müstəqil mövcud olan sadə duyğu kimi. Altıncı duyğu! Kimdə isə var, kimdə isə yox.

Məhəbbət – qəlb yarımçıqlığından doğan bir hiss, – tamamlanmaya ehtiyac...

Məhəbbət – yarımçığın bütövləşmək əzmi!

Məhəbbət – hissənin tama, yarımçığın bütövə doğru hərəkəti!

Məhəbbət – vahidin əzəmətinə, bütövün gözəlliyinə, tamın harmoniyasına heyranlıq!

Məhəbbət – potensial duyğu kimi, sevmək əzmi kimi!... Və məhəbbət iki tərəf arasında münasibət kimi; ünvanını tapmış, konkretləşmiş mənəvi-estetik proses kimi!

Bütövə daxil olaraq bütövləşmək, vahiddə itərək vahidləşmək! Tamın harmoniyasına daxil olmaq, harmonik aləmin sakini olmaq. İki yarımçığın birləşərək bütövləşməsi üçün yarımçıqların əslində nə vaxtsa bütövün iki parçası olması haqqında əsatirə inam (Platon versiyası).

Ancaq bütövdən ayrılanlar yenidən birləşərkən bir-birini mükəmməl surətdə tamamlaya bilirlər! Bu – keçmişə ekstrapolyasiyadır. Ancaq yaranışdan, ilkin ideyadan bir bütövün hissəsi kimi nəzərdə tutulanlar. Qurani-Kərimin Rum

surəsində yazıldığı kimi, taylar bizim özümüzdən yaradılmışdır. Həvvə Adəmin qabırğasından yaradılmaqla artıq qabaqcadan onunla genetik-fizioloji uyurluğa malik idi (bir bədənin başqa bədənə, bir qanın başqa qana və s. uyurluğu).

İnsanlar bir-birinin hisslərinə necə bələd ola bilərlər? Hər bir insan ancaq öz duyduqlarından xəbərdardır. Kim isə səndə dərin duyğuların, ülvə hisslərin yaranmasına səbəb olubsa, bu hələ onun sənə qarşı duyğuları barədə heç nə demir.

Belə bir sadələvəh inam var ki, tamamlama qarşılıqlı olmalı olduğundan məhəbbətin də iki tərəfi var və mütləq əks-əlaqə yaranmalıdır. İngilislər demişkən, «məhəbbət məhəbbətə cavabdır». Başqa sözlə, ingilislər qarşılıqlı olmayan məhəbbəti əsl məhəbbət hesab etmirlər.

Amma reallıqda çox vaxt belə olmur. Kim isə sənəin duyğuna qarşı nəinki adekvat reaksiya göstərmir, hətta ona tam biganə qalır. Sevmədiyini bəs deyilmiş kimi, üstəlik sənəin sevginə minnətdarlıq yox, narazılıq və bəzən hətta nifrətlə cavab verir.

Amma əslində kim kimə minnətdar olmalıdır; sevilənmi sevənə, yoxsa sevənmi sevdiyinə? Birinci mövqeyə görə, əlbəttə, sevən, – onun qəlbini canlandırıdığına, onda sevgi duyğusu yaratdığına görə. Qoy, bu sevgi cavabsız qalsın.

Amma sevgisiz qalmaqdansa, cavabsız sevgi yaxşıdır. İkinci mövqeyə görə, «əgər onu sevməsəydim, bəlkə bir başqası ilə qarşılıqlı məhəbbət yaşaya bilərdim» şübhəsi ön plana keçir və insanda onu rədd edənə qarşı bir narazılıq yaranır. Amma kimdir günahkar? Qarşı tərəf səni sevməkmi zorundadır?

Burada da iki hal fərqləndirilməlidir. Qarşı tərəf sənin məhəbbətindən xəbərdardır, amma ona etinasızlıq göstərir. İkinci halda sən öz böyük duyğularını həqiqətdə olduğu səviyyədə çatdırma bilmədiyindən o ancaq sönük bir hissi, nasiranə, bəzən hətta bayağı bir münasibəti inkar etdiyini düşünür.

Əslində sənin həqiqi böyük eşqin varsa və onu qarşı tərəfə çatdırmaq mümkün olubsa, qarşı tərəf buna biganə qala bilməz. Əslində sənin sevgini duymaq sənə sevgi ilə cavab verməkdir. Hətta o bunu qabaqcadan hansı isə səbəblərə görə istəməsə də.

Çünki sevgini sevgidən başqa cür duymaq mümkün deyil. Çünki məhəbbətin duyulması yenə məhəbbətdir. Bütün qalan hallarda tərəfmüqabil sənin həqiqi böyük sevgindən, hisslərinin dərinliyindən xəbərsizdir. O sənin münasibətini ancaq bir fakt kimi, hadisə kimi, – dərk edir. Amma hiss etmir. Çünki qəlbədən qəlbə hələ yol yoxdur. Yolun olması isə qarşılıqlı məhəbbət adlanır.

«Məhəbbət könüldən könülə körpüdür», – prinsipini rəhbər tutsaq, bir paradoks ortaya çıxır. Ancaq bu halda hər şey aydın olur; hər iki tərəf bir-birini sevəndə hisslərin ötürülməsi üçün yollar açıqdır. Deməli, məhəbbət var. Yəni qarşılıqlı məhəbbət, hər iki tərəfin bir-birini sevməsi halında heç bir sual doğurmur. Lakin «biri o birisini sevir, qarşı tərəfin isə heç xəbəri də yoxdur», – variantında yuxarıda göstərdiyimiz məhəbbət prinsipi işləmir və suallar ortaya çıxır. Birinci sual: Bəs o səni sevmədiyini halda sən onu necə sevə bilərsən? Yəni onun könlü sənə üçün açılmayıbsa, sənə sevdini əslində kimdir, yaxud nədir? Doğrudanmı onun özüdür, yoxsa söhbət sənə sevgi idealının bir təsadüfi qılgıncım müqabilində kimə isə transformasiyasından gedir. Yəni sən əslində qarşı tərəfin könlü dünyasına, mənəviyyat aləminə zərrə qədər də bələd deyilsən. Ancaq özün-özünü sevdiniyə inandırırıbsan, ancaq bu psevdohiss sənə hakim kəsilib. Sənə sevgi aləmin gözəldir, amma bu sənə ancaq öz aləmindir. Qarşı tərəf əslində sənə üçün tam qaranlıqdır. Amma sən ona öz könlü evində yer verdiyindən, onu da özün kimi zənn edirsən. Sənə duyğuların, təbiətə münasibətin, insanlara münasibətin müsbətə, aliyə doğru dəyişir, duyğular qapanır, elektrikləşir, canlanır. Lakin bu – əslində özündə qapanma, *qısa qapanmadır*. Normal elektrik

cərəyanı naqilin əks tərəflərindəki gərginlik fərqi yaranır. Cərəyan bir tərəfdən başqa tərəfə yönəlmiş olur. Qısa qapanma zamanı isə, tənzimləyici müqavimət olmadığından yanğı baş verir. Eynən Kərəmlərin yandıdığı kimi.

Alimlər qısa qapanmadan qaçır, şairlər isə onu vəsf edir. Atomun böyük daxili enerjisini tədricən işlətməklə (atom elektrik stansiyası) faydalı enerjiyə çevirənlər də var, bu enerjinin «qısa qapanmasından» yaranan gücə (atom bombası) pənah aparanlar, aləmləri yandırır-yaxanlar da var. Əlbəttə, şairlər atomun güc-qüdrətini vəsf etməli olsalar, onun elə yandırır-yaxmaq xislətindən başlayarlar.

Bəli, «sevənlərin» böyük əksəriyyətinin sevgi zənn etdikləri əslində həmin o böyük məhəbbət deyil. Amma bəs nədir? Digər tərəfdən, bunlar sonradan məhəbbətə çevrilirmi? Nəyin bahasına?

Çevrilə bilər; ancaq mümkün olan ən böyük qurban hesabına – ruhunu fəda etmək, öz şəxsi Mən-indən keçərək bütünlüklə (və ya heç olmasa qismən) qarşı tərəfin Mən-inə sığınmaq yolu ilə.

Bizdə sevgilərin çoxu məhz bu formada baş verir. Və ruhunu qurban verən çox vaxt qadınlardır.

Ruhunu qurban vermək...

Qarşı tərəfin münasibəti sənin duyğularından, bu duyğuların böyüklüyündən, səfəliyindən, ülviyyəyətindən yox, onları necə təqdim etdiyindən asılıdır. Bu təqdimat, zahirilik, görünən tərəf duyğulara adekvatlıq tələb etmir.

Bədii əsərlərin sevgi qəhrəmanlarından götürülmüş təmtəraqlı sözlər və maneralar şəxsi hiss kimi təqdim oluna bilər. Qəlbi boş bir adamın dilindən dürr tökülə bilər. Məhəbbət oduna yanan isə görüntü barədə düşünmür. Öz həqiqi hissələrini bəlkə də ifadə etmək istəyir; lakin burada o min illər ərzində məhəbbət şəirələrinin formalaşdırdığı gözəl ifadələr, yüksək pafos və ya hansı isə şablon komplimentlərdən istifadə etmədiyinə görə onun məhəbbəti açıla bilmir, sönük görünür. Böyük hissənin sönük ifadəsi və olmayan hissənin parlaq təqdimatı! İkinci halda təqdim olunan əslində başqa bir ruhun yaşantıları, daha doğrusu, onların mənimsənilməsi, öz adına çıxılmasıdır. Ruhların transformasiyası! Psevdoməhəbbət, ruh oğurluğu!

Cəmiyyətdə başqasının var-dövlətini mənimsəmək, başqasına dissertasiya işi yazdırmaq və yalançı alim olmaq və s. bu kimi hallar heç olmasa ictimai rəylə məzəmmət olunur. Yalançı aşıqlıq, hansı isə aşıq obrazının imitasiyası isə bəzən diqqətdən qaçır. Daha doğrusu, bu məsələ fərdi münasibətlə bağlı olduğundan, onu aşkar etmək, həqiqi hissələ saxtanı

fərqləndirə bilmək ancaq qarşı tərəfin həssaslıq dərəcəsiindən asılıdır.

Məhəbbətə bir proses kimi baxsaq, o, üç mərhələdən keçir. Birincisi, ilk təəssürat, heyranlıq, vurğunluq. Bu məhəbbətin romantik çağıdır. Əgər məhəbbət vüsalla nəticələnmişə, bu hal yeni mərhələyə keçmir və axıra qədər davam edir. Evləndikdən sonrakı mərhələdə, birgəyaşayış dövründə romantika xeyli dərəcədə reallıqla əvəz olunur. Bu mərhələdə dostluq münasibətləri məhəbbətin yeni forması kimi və ya ilk romantik hissləri tamamlayan əlavə duyğu kimi zəruri şərtə çevrilir. Əgər dostluq yaranmasa, ailə münasibətləri tək bir romantik hiss üzərində qərar tuta bilməz. Bu zərif hiss nə qədər atəşin olsa da, birgəyaşayışın bütün ağır yükünü daşımaq üçün yetərli deyil. Əksinə, həyati gerçəkliyin hər bir konkret problemi bu hissın sarsılmasına, sevnələrin yerə enmələrinə yönəlmiş olur. Dostluq isə ilk növbədə ümumi maraqlardan, məqsəd birliyindən qaynaqlanır. Əlbəttə, xarakterlər arasında fərq dostlaşma prosesini ləngidir, ona mənə olur. Məhz bu məqamda məhəbbətlə dostluq arasındakı fərq özünü göstərmiş olur. Görünür, C.Labryuyer deyəndə ki, «məhəbbət və dostluq bir-birini

istisna edir»¹, – məhz bunu nəzərdə tutur. Lakin, bircə, bu fərqi belə qabartmağa ehtiyac yoxdur. Çünki əslində bu ziddiyət məhəbbətin ilk mərhələsinə, romantik dövrə aiddir. Ailə qurulduqdan sonra isə dostluq qaçılmaz olur. Daha doğrusu, evlilik mərhələsində əksliklər üzərində qurulmuş *tamamlama məhəbbətindən* fərqli olan yeni bir duyğuya – ümumi cəhətlər üzərində qurulmuş *eyniyyət məhəbbətinə* ehtiyac yaranır. Sonra isə bu iki məhəbbət növünün sintezindən ailə məhəbbəti formalaşır ki, övladlara olan məhəbbətin ortaqlığı onu daha da gücləndirmiş olur. «Zaman dosluğu gücləndirir, məhəbbəti isə zəiflədir»² fikri, görünür, bu müşahidələr əsasında deyilmişdir. Amma C.Labryuyer ailə dostluğunun əslində məhəbbətin növbəti mərhələsi olduğunu nəzərə almır. Məhəbbətlə dostluğu qarşı-qarşıya qoymaq cəhdləri də buradan yaranır.

Eyniyyət məhəbbətinin formalaşmasında *isinişmə* prosesinin mühüm rolu vardır. Bu proses tərəf-müqabilin ailə həyatında iştirakını mənəvi-estetik auranın ayrılmaz tərkib hissəsi-nə çevirir. Hər bir tərəfin «mən»-i yenidən formalaşır. Sanki qarşı tərəfin arzu və istəkləri-nə uyğunluq istiqamətində mənəvi transforma-siya başlanır.

---

¹ *Ж.Лабрюйер*. Характеры или Нравы нынешнего века. – Мир и эрос. М, 1991, стр. 92.

² Yenə orada.

Əsl yetkin məhəbbətdən də məhz bu mərhələdə söz açmaq mümkündür. İlkin mərhələ olan romantik məhəbbət isə əslində məhəbbətin özü yox, onun axtarışıdır.

Məhəbbət və kamal

*Onu idrak üçün kamal istər,
Əhli-zövq istər, əhli-hal istər*

H.Cavid

Fəlsəfədə insanın dünyaya münasibəti üç istiqamətdə nəzərdən keçirilir; onu dərk etmək, dəyərləndirmək və əməli surətdə dəyişdirmək. Əgər biz məhəbbətin bu münasibətlər sistemində yerini müəyyənləşdirmək istəsək, ilk növbədə onun bu üç istiqamətdən – idraki, aksioloji və praktik aspektlərdən hansına aid olduğunu aydınlaşdırmağa çalışmalıyıq.

Əvvəlcə idrakla əlaqəyə baxaq. Bəlkə məhəbbət insanın nəyi isə dərk etmək cəhdindən irəli gəlir? Bəlkə insan daha çox dərk etdiyini sevir? Amma hamı bilir ki, bu belə deyil. Məhəbbət məntiqi idrakın nəticəsi ola bilməz, olsa-olsa məhəbbətin özünü artıq bir hissi fakt kimi dərk etmək cəhdləri göstərilə bilər.

İdrak geniş mənada götürüldükdə isə, yəni məntiqi idrakdan başqa, dünyanı duymaq, sezmək, fəhm etmək də bura daxil edildikdə isə, məhəbbətlə idrakın mürəkkəb bir münasibəti ortaya çıxır. Təsadüfi deyil ki, bəzi şairlər və filosoflar həqiqi böyük məhəbbəti məhz idrakla əlaqələndirirlər. Məsələn, Platon yazır: «Doğru məhəbbətə sadə və gözəl olanı, həm də düşüncəli

və ahəngdar surətdə sevmək xasdır».¹ Əl-Qəzali yazır: «Məhəbbət ancaq idrakın nəticəsi ola bilər; belə ki, insan yalnız bildiyi şeyi sevir. Ona görə də, məsələn, daş sevə bilməz. Məhəbbət ancaq dərk edən canlının xassəsidir».² Əlbəttə, mübahisə etmək və göstərmək olar ki, insanı insan edən təkcə idrak qabiliyyəti deyil. İdrak qabiliyyəti müxtəlif dərəcələrdə hər bir insana xasdır. Şəhvani hiss və övlada münasibət səviyyəsində instinktiv sevgi də hər bir insana, hətta heyvanlara da xas olan bir cəhətdir. Amma böyük məhəbbət ali hiss olaraq nəinki idrakdan hasil olmur, əksinə, onun fəvqündə durur, insanın «ağlını əlindən alır», onu ilhamlandırır və ya yaxşı mənada dəli-divanə edir.

Eşq səviyyəsində idrak isə bütün insanlara aid olan hissi və məntiqi idrakdan yüksəkdə durur – idrakın ali məqamına aparır. Bu pillə daha çox dərəcədə idrakın sezgi və vəhy məqamlarına uyğundur. «İnsan yalnız bildiyi şeyi sevir», – fikrinə gəlincə, ancaq bununla razılaşımaq olar ki, insan heç bilmədiyini şeyi həqiqətən də sevə bilməz. Amma tam bildiyi şeyi də sevməz. Belə ki, sevgi daha çox qeyri-müəyyənliklə, müəmma ilə, sirr və sehrlə əlaqədar olub, əslində bir

---

¹ *Платон. Собрание сочинений в четырех томах. Том 3. М., 1994, стр. 169.*

² *Анатомия мудрости. 106 философов. Жизнь, судьба, учение. Том 2. стр. 51.*

möcüzə axtarışıdır. Təsadüfi deyildir ki, insan ağı ilə yox, qəlbi ilə sevir, – deyirlər. Hər şey məhz qəlbi, könülü necə başa düşməkdən asılıdır. İdrak fəlsəfəsinin zirvəsində dayanan Əl-Qəzali eşq fəlsəfəsinin olsa-olsa hələ təməlini hazırlayırdı. Onun dövründə Füzulinin eşq konsepsiyası hələ yaranmamışdı.

Füzuli anlamında eşq insanı məcazi mənada «dəli-divanə», müstəqim mənada «əhli-kəmal» edir:

*Ey Füzuli, qılmazam tərki-təriqi-eşq kim,
Bu fəzilət daxili-əhli-kəmal eylər məni.¹*

Məhəbbətin idrakla, əqllə əlaqə məqamları, məhz Füzuli eşqi ilə tanışlığındandır ki, Asif Əfəndiyevin (Asif Atanın) fəlsəfəsində daha inandırıcı şərh olunur. Hisslə, ehtirasla bağlı olan məhəbbətdən fərqli olaraq, Asif Əfəndiyev «müdrək məhəbbət» məqamının da izahını verir və ali məhəbbəti müdrəkliyin strukturuna daxil edir: «Müdrəklik – ...ülviyyəti, məhəbbəti, gözəlliyi, əsilliyi müqəddəslik səviyyəsinə qaldırmaqdır».² Yaxud: «Məhəbbət – müdrəklik timsalıdır. Məhəbbət əhli olmaq – kamal əhli

---

¹ *Füzuli*. Əsərləri iki cildə, I cild, səh. 215.

² *Asif Əfəndiyev*. İnam və şübhə. B., «Yazıcı», 1988. səh. 115.

olmaq deməkdir».¹

Ş.Sührəvərdi də kamilliyi eşq və şövqlə əlaqələndirir. Onun fikrinə görə nadan adamın aldığı həzz kamal əhlinin həzzi ilə müqayisəyə gəlməz: «Kamal sahibi olmayan qafil həzz ala bilməz. Hər bir həzzin qədəri kamillik dərəcəsiindən asılıdır».²

Eşq əhlini kamal əhli saymaq ikincinin heç də sözün adı mənasında ağıllı olmasına işarə deyil. Əksinə, eşq insanın aqlını əlindən alır. Nizami «Xosrov və Şirin»də deyir:

*Dumanla doldurub dünya üzünü,
Yatırdım eşq ilə aqlın gözünü.*

Ağlı dumanlandırmaq, məst etmək xüsusiyyəti təkcə eşqdən yox, digər səbəblərdən də ortaya çıxa bilər. Buna misal olaraq musiqini, gözəlliyi, meyi, şərəbı və s. göstərmək olar. Platon «Qanun» əsərində Afinalının dili ilə deyir: «Bizi bu hala gətirən, aqlımızı əlimizdən alan, bir tərəfdən, nifrət, ehtiras və ya qorxaqlıqdırsa, digər tərəfdən, var-dövlət, gözəllik və ya zövq-səfadır»³.

---

¹ Yenə orada, səh. 112.

² *Suhrwardi*. The Philosophy of Illumination. Brigham Young University Press. Provo, Utah, 1999, p. 98.

Eşqin ağı dumanlandırması – sərxoşluq vəziyyətini xatırladığı üçündür ki, Şərq poeziyasında məhəbbət kontekstində «şərab», «mey», «sərməstlik» və s. bu kimi təşbehlərdən gen-bol istifadə edilir. «Bu gün mən elə sərməstəm ki!»

Əbu Əli saz musiqisini də təsirinə görə meyə bərabər tutur:

*Mey qəmi dağdır, kefi edir saz,
Meydə olan ətir çiçəkdə olmaz.
Dünyada kədəri dağdacaq şey,
Yaqut rəngli meydir, ipək telli saz.¹*

Lakin eşqin ağıla qarşı qoyulması onun həm də zəkaya, sezgiyə, hikmətə qarşı qoyulması kimi başa düşülməməlidir. Çünki Şərq fəlsəfəsinə görə hissi idrak və məntiqi təfəkkür insanı həqiqətə, kamilliyə çatdıra bilməz. Əksinə, hissi təcrübə insanı doğru yoldan azdırır, həqiqəti görməyə mane olur. Həqiqəti bulmağın, haqqa çatmağın yolu haqq aşiqliyindən keçir. Azərbaycanın məhəbbət dastanlarında yuxusunda sevgilisini görən, butə verilən aşiq oyandıqdan, özünə gəldikdən sonra eşqlə bahəm fitri istedad

---

³ Платон. Аристотель. Пайдея: Восхождение к доблести. М., 2003, стр.238.

¹ Ш.Султанов, К.Султанов. Юмьяр Хяйям. Б., «Эянжлик», 1991, с.95.

da əxz etmiş olur, haqq şairinə çevrilirlər. Oxumamış-yazmamış bütün həqiqətlərdən hali olurlar. Biz burada dastanlardakı yanaşma ilə klassik Şərq filosoflarının; həm peripatetiklərin, həm də sufilərin mövqeyi arasında sıx bir əlaqə, oxşarlıq görürük. İbn Sina kimi, Mənsur Həllac da, Əl-Qəzali də, Ş.Sührəvərdi də həqiqət yolunun, kamillik məqamının hissi idrakdan yox, ilahi eşqdən keçdiyini qəbul edirlər.

İkinci növbədə aksioloji aspektə – dəyərləndirmə prosesinə baxaq. İnsan nəyi isə yaxşı, nəyi isə pis hesab edir. Nə isə onun xoşuna gəlir, nə isə – gəlmir. Nə zamansa qəlbi sıxılır, özünü narahat hiss edir, bu mühiti, bu münasibəti tezliklə tərk etməyə, ondan uzaqlaşmağa çalışır; nə zamansa – ülvəi hisslər, mənəvi yüksəliş keçirir, bu anın, bu təmasın uzanmasını, əbədiyyətə qədər davam etməsini arzulayır. Amma niyə, – səbəbini bilmir. Bu, – qəlbin hökmüdür. İstək daxildən gəlir, amma dərk olunmamış bir hisdir.

Əlbəttə, dəyərləndirmə aşkar şüurla, dərk olunmuş şəkildə də həyata keçirilə bilər. Bu, müəyyən meyarlarla müqayisə, hansı isə standarta, etalona nisbətən təyin edilməsi ilə mümkündür. Məsələn, gözəllik müsabiqəsində münəfiqlər ancaq təəssüratdan çıxış etməyib, həm də dəqiq rəqəmlərlə ifadə olunmuş müəyyən

etalonlara uyğunluq dərəcəsinə, mütənasiblik şərtlərini də nəzərə alırlar. Qalan hallarda dəyərləndirmə aşkarlanmayan şüurla (qeyri-şüurlu) həyata keçir və insan məhz bilmədiyi şeyə daha çox maraq göstərir; öyrənmək, «içinə yetmək» istəyi baş qaldırır. Lakin insan üçün aşkar olmayan, yarıqaranlıq bir aləmlə təmas, həm də qorxu, tərəddüd və şübhə hissi ilə müşayiət olunur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, insan heç dərk etmədiyi, tam qaranlıq bir aləmə aludə ola bilməz. Bu halda qorxu hissi digər hissləri üstələyir, şübhə inamdan, tərəddüd qətiyyətdən güclü olur. Lakin bu *qaranlıqda parıltılar* varsa, – insanı cəlb edir. Ürəkdə işığa həsrət varsa, o bu parıltılar tərəfindən cəzb olunur. Sevgi hissi də harada isə bu maraq və qorxunun, inam və şübhənin, tərəddüd və qətiyyətin vəhdətindən pərvazlanır. Yəni sevgi, əslində təkamüldə olan canlı prosesdir. Maraq məftunluq səviyyəsinə qalxırsa və qorxu duyğusundan ancaq müəmma və əsrarəngizlik qalırsa, – məhəbbətin yolu açıqdır.

Tam qaranlıq qəlb işıqdan qorxar. Yəni sevgi ancaq işıqlı, heç olmazsa, qismən işıqlı adamların qismətidir. Yarıqaranlıq qəlb daha parlaq işıqlar tərəfindən cəzb olunur. Bu baxımdan, yarımçıq olanın, bütövləşməyə ehtiyacı olanın, sevmək ehtimalı daha çoxdur.

Yüksək mənəviyyətli, incə ruhlu, parlaq qəlblı insanları heyrətləndirmək, məftun etmək üçün daha böyük gözəllik, daha həssas və daha mürəkkəb tərəf-müqabil lazımdır. Ən böyük aşiq isə, heç şübhəsiz, ancaq Işıqlar işığına (Ş.Sührəvərdinin dili ilə desək, Nur əl-Ənvərə) səcdə edə bilər. Bu isə artıq ilahi eşqdır. Beləliklə, biz məhdud mənəviyyətli insanla, mürəkkəb və zəngin daxili aləmə malik olan insanın sevgi dərəcələrini və aşiq olmaq ehtimalını fərqləndirmiş olduq. Bu deyilənlər dəyərləndirmə aspektinə aid idi.

Və nəhayət, praktik aspektə, əməli fəaliyyət münasibətlərinə baxaq. Şərq anlamında eşqin, romantik məhəbbətin praktika ilə, əməllə əlaqəsi yoxdur. Eşq, bir tərəfdən cismani dünyanın fəvqündə durduğu, digər tərəfdən unikal olduğu üçün bu sahədə təcrübə toplamaq, bu sahənin peşəkarı olmaq mümkün deyil. Əqli nəzarətdən kənara çıxan böyük məhəbbət, «divaneyi-eşq» daha çox nabeləd olanların, ilk dəfə sevənlərin qimətidir. Eşqi, məhəbbəti şəhvət səviyyəsində başa düşən bəzi Qərb yazıçılarının əsərlərində isə bu sahəyə də peşə və peşəkarlıq baxımından yanaşmalar az deyil.

Klassik Şərqdə* isə eşq kimi isə «ələ keçirmək», onu öz ötəri hisslərinin, istəklərinin təminatçısına çevirmək, yaxud hətta qarşılıqlı həzz almaq mənasında yox, özünü sevgiliyə qurban vermək, onun yolunda hər əzaba qatlaşmaq mənasında başa düşülür. Yəni söhbət nəyi isə əldə etməkdən yox, nədənsə imtina etməkdən gedir. Ancaq bir adamı sevmək mümkün olduğundan, sevginin obyektı dəyişmədiyindən eşqdə peşəkarlıq ya ümumiyyətlə qəbul olunmur, ya da tamamilə başqa mənada başa düşülür. Yəni sözün böyük mənasında sevməyi, eşq oduna yanmağı bacarmaq və onun davamlı olmasına, ömürlük olmasına nail olmaq; çünki eşq hər adamın işi deyil və xüsusi bir istedad tələb edir:

*Məndə Məcnundan füzun aşıqlık
istedadı var,
Aşiqi-sadiq mənəm, Məcnunun ancaq
adı var.¹*

□ Klassik sözünü ona görə vurğulayırıq ki, bu zaman biz ənənəvi olaraq Şərq hesab olunan ölkələrdə indiki real vəziyyəti nəzərdə tuturuq. Bu reallığın öyrənilməsi xüsusi tədqiqat tələb edir. Bu kitabda «Şərq» dedikdə biz ya klassik Şərqi, ya da onun ruhunu ifadə edən Şərq poeziyasını nəzərdə tuturuq.

¹ *Füzuli*. Əsərləri. İki cildə, I cild. B., 1995, səh. 99.

Fərdi fəlsəfi düşüncələr, insanın dünyadakı gözəllik və harmoniya qarşısında heyrətindən doğan suallar, insanın özü ilə və dünya ilə təkbətək söhbətləri – kamilliyə aparan yolun məqamlarıdır. Bu məqamlar özünü maddi dünyadan ayıran, fərqli bir mahiyyətin təmsilçisi olduğunu dərk edən və özündə dünyaya qarşı dura biləcək bir mənəvi güc, ideya qaynağı tapan və bu qaynaqdan müntəzəm surətdə bəhrələnərək daim kamilləşən, dünya ilə, cahan ilə tən gələn və nəhayətdə, bu «cahana sığmayan» insan-filosofun və ya sözün həqiqi mənasında insanın, böyük hərf ilə İnsanın həyat məqamları, idrakın əzablı və möhtəşəm addımları, mənəvi yüksəliş yaşantılarıdır. Heyrətdən başlanan idrak yolunda əzab və sevincin, eşq və kədərin vəhdət məqamları!..

Ülviyyət, heyrət və müqəddəslik duyğusu Şərq fəlsəfəsi və poeziyası üçün çox səciyyəvidir. Lakin etiraf etməliyik ki, bu gün biz babalarımızın yaratdıqlarını özümüzdə qaytarmağa nail olmamış və onları inkişaf etdirmək bir yana dursun, sadəcə müasir fəlsəfi fikir kontekstində yenidən mənimsəyə bilməmişik. Təəssüf ki, heyrətdən başlanan, məhəbbətdən keçən və fəlsəfi idraka, kamillik məqamına yüksələn mənəvi-əqli inkişaf yolunda son mərhələni unutmuş, neçə əsrlər boyu elə məhəbbətdə ilişib qalmış və bəzi rəmzləri hərfi

mənada təfsir etdiyimizdən, ulularımızın böyük ideyalarını da təhrif etmiş, cılızlaşdırmışıq.

Mütəfəkkir şairlərimizin idealı heç də fani dünyanın gözəllikləri yox, ilahi eşq və idraktır.

Nizami Allaha xitabən yazır:

*İlhamlı nəfəsinlə qızıl güldü Nizami,
Güllərin nəğməkarı bir bülbüldü Nizami.¹*

Necə ki, sonralar ilahi eşq adi sevgi ilə, əql evi bir gözəlin çöhrəsi ilə qarışq salınıb, eləcə də gül-bülbül mövzusu zaman keçdikcə mənasını dəyişib. Əbu Turxanın məlum rübaisində deyildiyi kimi:

*İdrakı rəmz edib bir gül sandılar,
Aqil olanları bülbül sandılar,
Vaxt keçdi, rəmz itdi, sonra gələnlər
Təkcə bülbül ilə gülü andılar.*

Şərqdə məhəbbət həmişə kamillik və harmoniya ilə, ilahi başlanğıcla əlaqələndiril-miş, yeri gələndə kosmoqonik məna kəsb etmişdir. Nizami məhəbbəti təbiətin hərəkətverici qüvvələrindən biri hesab etmiş, hətta planetlər ara-

---

¹Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi, B., «Çaşıoğlu», 2004, səh. 31.

sındakı cazibəni də məhəbbətin təzahürü kimi mənalandırmışdır:

*Kainatda hər şey cəzbə bağlıdır,
Filosoflar bunu eşq adlandırır.¹*

Yaxud:

*İdrakı dinləsək, söyləyir o da:
-Hər şey eşq üstündə durur dünyada
Göylər yaransaydı eşqdən azad,
Düşün, olardımı yer üzü abad?²*

Nizami məhəbbətin universal konsepsiyasını yaradır və onu bütövlüyük, harmoniya-nın əsas şərti, dəyərlər sistemində ən yüksək dəyər kimi təqdim edir:

*Eşqdir mehrabı uca göylərin,
Eşqsiz, ey dünya, nədir dəyərin?*

*Eşqsiz olsaydı, xilqətin canı,
Dirilik sarımazdı, böyük cahanı.³*

Ən önəmlisi budur ki, Nizami Gəncəvi

---

¹Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. B., «Çaşıoğlu», 2004, səh. 38.

²Yenə orada.

³Yenə orada, səh. 37.

Günəşi şölələnməyə, planetləri fırlanmağa, buludları dolmağa və boşalmağa məcbur edən qüvvəni məhz eşq kimi təqdim edir. Biz bu fikrə A.Bakıxanov da rast gəlirik: «Dünyadakı nizam və intizam da eşqdəndir və ya eşqin özüdür».¹ Əslində klassik fəlsəfədə bu qüvvə nəfsin və ya əqlin xislətidir. Məsələn, Fərabî göy cismlərinin intellektindən², Ş.Sührəvərdi isə göyün nəfsindən³ bəhs edir. Kainatda hərəkətin mənbəyi də *dünya əqli* və ya *göy nəfsinin iradəsidir*.⁴

Poetik düşüncə isə, belə yüksək missiyanı ancaq eşqə etibar edir. Nizami həm də təkcə göy cismlərinin yox, irili-xırdalı bütün təbiət hadisələrinin hərəkətverici qüvvəsini eşqdə görür. Ən obrazlı deyimlərdən birini misal gətirək:

*Eşqin yanğısıdan gözəl şey nə var?
Onsuz nə gül gülər, nə bulud ağlar.*⁵

İbn Sina məhəbbətə maddi və mənəvi varlığın iyerarxiyasında əlaqələndirici məqam kimi

---

¹ A.Bakıxanov. Təhzi-bi-əxlaq və nəsihətlər. Bakı, 2004, səh. 37.

² *Аль-Фараби*. Естественно-научные трактаты. Алма-Ата. 1987, стр. 287.

³ Ş.Sührəvərdi. İşiq heykəlləri. – Şərq fəlsəfəsi. B., 1999, səh. 224.

⁴ Yenə orada.

⁵ Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, səh. 37.

baxmışdır. Aşağı mərtəbədəki varlıq daha yüksək mərtəbədəki varlığın nuru ilə işıqlandı-ğı üçün parıltısı və gözəlliyi artır.¹

Sən demə, ilkin materiya, forma və əlamətlər də məhəbbət qanunlarına tabe imiş. İbn Sinaya görə, ilkin materiya fitri məhəbbətə malkidir. «İlkin materiya öz çirkinliyini gizlətməyə çalışan eybəcər qadın kimidir; hər dəfə onun niqabı açılanda o, öz çatışmazlıqlarını əli ilə örtür».² Burada ilkin materiyanın həmişə «paltarda», forma ilə birlikdə təzahür etdiyi, xalis şəkildə («özündə şey») isə insan üçün dərkolunmaz olduğu nəzərə çarpdırılır.

Məhəbbətin mənəvi kamilliyin təməli olması həm də şərtidir. Yəni, ancaq sevərək gözəlləşmək mümkündür. Övlad, valideyn sevgisi, millət, vətən sevgisi, təbiətə, kainata, bəşəriyyətə – insanlığa bağlılıq, özünü dərk etməyin, dünyanı dərk etməyin, Allahı dərk etməyin mənəvi yüksəliş yolları – ilahi eşq! İnsan ancaq dünyanın harmoniyasını, insan qəlbinin möhtəşəm zənginliyini, əqlin fitrətini, ilahi qüdrətin ecazkarlığını duymaqla gözəlləşir. Əql, bilik insanı daha nəcib edir. İncə strukturlar ona aşkarlandıqca, o özü də incələşir, zərifləşir. Bu

---

¹ С.Б.Серебряков. Трактат Ибн Сины (Авиценны) о любви. Тбилиси, 1976, стр. 32.

² Ибн Сина. Трактат о любви.// С.Б.Серебряков. Göstərilən əsər, səh. 51.

mənəvi zəriflik həтта sifətdə də təzahür edir, sifət işıqlanır, insan daha nəcib və nurani olur.

Din və məhəbbət

Şərqdə məhəbbətin böyük anlamı əsrlər keçdikcə, təəssüf ki, tarixdə qalmışdır. Əqli və dini tərbiyəyə xidmət edən ilahi eşq ideyası getdikcə solmuş, cırlaşmış və onun yerini fərdi məhəbbət tutmuşdur. Əlbəttə, bir oğlanın bir qıza olan məhəbbəti nə qədər ülvi, təmiz və böyük olsa, bir o qədər yaxşıdır. Bu həm də gələcək ailənin sağlam təməli deməkdir. Lakin ifrata varanda hər şey öz əksliyinə çevrilir. İnsanın öz həyatında və dünyada ən böyük arzu və idealını, ən ülvi hissələrini başqa bir şəxsə tapması, onu həyatının mənasına çevirməsi poetik baxımdan nə qədər gözəl görünsə də, sağlam şüur və ictimai reallıq müstəvisində bir absurddur. Şərq isə məhəbbət məsələsində bu ifratı, bu absurdu ucalıq və ali məqam hesab edir. Şərq fəlsəfi düşüncəsinin çağdaş təmsilçisi olan Asif Əfəndiyev yazır: «Məcnun üçün dünya və Leyli birdir. Məcnunluqda məhəbbət insan iradəsinə bütünlükdə hakim olur. Bu hökmün əzəməti qarşısında hər şey aşiqə sönük görünür».¹ Göründüyü kimi, rəşadət düşüncəsinin ifrat və absurd saydığını emosional düşüncə etalon hesab edir. Lakin bu məhəbbətin, bu zirvənin həqiqi mahiyyəti açıldıqca sağlam şüur çətin suallar qarşısında qalır. Asif Əfəndiyev daha sonra yazır: «Başqaları üçün məhəbbət həyatın bəzəyidirsə, Məcnun üçün həyatın özüdür. Məcnun üçün

---

¹ *Asif Əfəndiyev. İnam və şübhə, səh. 6.*

dünyada məhəbbətdən qeyri heç nə yoxdur».¹

Poemanın əsas ideyası, müəllif mövqeyi gözəl açılır. Həqiqətən də Məcnunluq eşqin zirvəsidir. Lakin, digər tərəfdən, həyatda cəfasını çəkməli olduğun, canını fəda etməli olduğun o qədər böyük ideallar var ki! Həyatın bütün mənasının tək bir nəfərə olan eşqlə məhdudlaşması eşqin böyüklüyünə görə yox, ünvanın kiçikliyinə görə absurddur. Sonsuz hissini sonlu varlığa yönəldilməsi sözün müstəqim mənasında məcnunluqdur.

Eşq ancaq əzəli-əbədi və sonsuz olan böyük yaradana ünvanlananda onun həddi-hüdudu olmaya bilər. Düzdür, Hegel də məhəbbəti insanın özünü başqasında tapması kimi izah edir. Lakin insan özünü sevdiyi şəxsə tapa bilər, amma itirə bilməz. Özünü itirmək, öz iradəsini bütövlükdə başqa iradəyə təslim etmək, səcdə qılmaq, pərəstiş etmək, – bunlar hamısı ilahi eşqin əlamətləridir.

Yunus İmrə deyir:

*İlahi bir eşq ver mənə,
Hardayamsa heç bilməyim.
Elə itirim özümü
İstəsəm də qoy bulmayım.²*

---

¹ Yenə orada.

² Yunus İmrə. Güldəstə. B., «Yazıçı», 1992, səh. 35.

Asif Əfəndiyev yazır: «Səcdə qılmaq – dünyanı sirli, möcüzəli bir varlıq kimi görmək, dərk etməkdir... Səcdə heyrətdən doğur. Səcdə qılan adamın ürəyində atəş sönməz, ehtiras tükənməz. Gözlərində heyrət işığı azalmaz. Səcdə qılmaq – bir şəxsin timsalında bəşəriyyətə qovuşmaqdır. Səcdə qılmaq – təmizlənmək, ucalmaq, munisləşmək, müqəddəsləşmək deməkdir».¹ Gözəl deyilmişdir. Lakin bir məqama etiraz etməmək mümkün deyil. Səcdə qılmaq nəyə görə «bir şəxsin timsalında bəşəriyyətə qovuşmaqdır»? Axı, müqəddəslik duyğusu olan insan bəşəriyyətə yox, əbədiyyətə, ilahiyyətə qovuşmağa can atır.

Asif Əfəndiyevin böyük eşq fəlsəfəsində, mütləqə pərəstiş təlimində ən zəif məqam da elə məhz bu mütləqin Allahdan fərqləndirilməsi və harada isə, kimdə isə müqəddəslik, səcdəgah axtarması idi. Görünür, məhz bu məhdudluqdan irəli gəlir ki, son nəticədə o, «aşıqın səcdəgahı sevgilisidir»², – qənaətində dayanır. Bu isə təkcə Asif Əfəndiyevin yox, orta əsr İslam Şərfinin böyük eşq anlamında ən dolaşq məqamdır. İlahi eşqlə fərdi eşqin bəzən fərqləndirilməməsi, birinə aid olanın başqasına da aid edilməsi eşqi həddindən artıq mücərrədləşdirir ki, bu da Şərqi

---

¹ *Asif Əfəndiyev. İnam və şübhə. səh. 7.*

² Yenə orada.

poeziyasının daha çox rəmzlər üzərində qurulmasından irəli gəlir.

İlahi eşqin əlamətləri fərdi məhəbbətdə də qismən təzahür edə bilər. Amma mütləqləşdirilə bilməz. Maraqlıdır ki, Şərq poeziyasında kişilər qadına məhəbbətlərini ifadə edərkən bu əlamətləri mütləqləşdirdikləri halda, əməli həyatda daha çox dərəcədə bunu qadınlardan gözləyirlər. «Kişinin sözü qanundur». Qadının nəyinki sərbəst seçimi yoxdur, onun kişi Sözüünü müzakirə etməsi də Şərq sevgisinin etalonuna sığmır. Halbuki, məhəbbət qarşılıqlı olduğu kimi, iradələrin məhdudlaşdırılması və bir-birinə tabe edilməsi də qarşılıqlı olmalıdır. Yəni könüllər bir-birinə təslim edilməlidir.

Könlünü təslim etmiş adam daha başqasını sevə bilməz. O daha öz ixtiyarında deyil. Qısqançlıq hissi də bu kontekstdə ortaya çıxır. Çünki cismini naməhrəmə təslim etməmək asandır; öz sevgilisini qısqananlar bunu heç ağına da gətirmirlər. Amma Şərq anlamında bakirəliyin pozulması heç də yalnız şəhvani əlaqəni nəzərdə tutmur. Həqiqi aşiq sevgilisinin sifətində hətta yad nəzərin də izini duyur. Başqasına sadəcə bir simpatiya, nəvazişli rəftar da bu cür mütləqləşdirilmiş sevgiyə xəyanət kimi dəyərləndirilə bilər. Hər şey sevginin dərəcəsi ilə inamın, etibarın dərəcəsi arasındakı nisbətdən asılıdır. Bir də insanın səmimilik, sadələvhlik dərəcəsi ilə

ətraf ictimai mühitin riyakarlıq dərəcəsi arasında nisbət nəzərə alınmalıdır. Çünki niyyətə təmiz olan bir rəftar qarşıdakı tərəfindən (və eləcə də mühit tərəfindən) başqa cür qəbul oluna və yozula bilər. Mənim qəlbim təmizdir, kim nə düşünürsə düşünsün, – mövqeyi sevgilinin qəlbinə xal sala bilər.

L.Tolstoyun «Hərb və sülh» romanında Nataşanın səmimiyyətinə, saf məhəbbətinə heç kim şübhə etmir. Amma onun hissləri ilahi eşq səviyyəsinə qalxa bilmir və bu hisslər, bir tərəfdən mühitin, digər tərəfdən də gənclik ehtirasının həmlələrinə dözmür. Hələ yetkinləşə bilməmiş, kamillik zirvəsinə qalxmamış bir məhəbbət Kuragin kimi eşq dəllallarının məharəti qarşısında aciz qalır.

Dezdemonanın sədaqətinə şübhə də təkə Otello sevgisinin məhdudluğundan* yaranmır. Otellonu şübhələnməyə vadar edən naqis mənəvi mühit və riyakar insanlar olmasa idi, təbii qısqançlıq şübhə dərəcəsinə qalxmazdı. Lakin Otello sevgilisinə şübhə ilə yanaşa bildiyi halda, mühitə sadələvh bir inam bəsləyirdi. O, *yaqoların* xoş rəftarına, mədəni görkəminə aldanmamaq və mühitin xislətini də nəzərə almaq üçün zəruri olan sosial idrak səviyyəsindən məhrum idi. Ona görə

□ İrqi və dini fərqlər ucbatından məhəbbət ilahi eşq səviyyəsinə yüksələ bilmir. «Özgəlik» sindromu vəhdətə mane olmaqla şübhələrə yer saxlayır.

də, *otelloların* saf məhəbbəti naqis mühitin qurbanı olmağa məhkum idi.

Naqis ictimai mühit məhəbbətin qanadlarını qırmağa, yerə endirməyə və öz çirkabına bulaşdırmağa çalışır. Lakin iki könlün bir könüldə birləşməsi real ictimai zəmində mütləq mənada mümkün olmasa da, müxtəlif nisbətlərdə həyata keçir. Könüllərin ittifaqı hələ fərdi varlıqların inkarı deyil, sadəcə bundan sonra hər aşiq təklikdə yox, birlikdə özünü dünyaya qarşı qoyur və dünyanı duymağa, özündə ehtiva etməyə, mənimsəməyə çalışır. Həyatın bütün mənası, sevinci məhz dünya ilə təmasda ortaya çıxır. Sevən qəlbin nəzərində dünya daha gözəl, daha işıqlı görünür. Elə bil ki, bütün dünya onun sevincinə şərik olur. Başqalarına münasibət də dəyişir; kinin-nifrətin yerini şəfqət və mərhəmət tutur.

Sevgililər maddi dünyaya da, mahiyyət dünyasına da, xəyal dünyasına da sanki birlikdə səyahətə çıxırlar. Sevincləri də, kədərləri də bir olur. Daha doğrusu, birinin hissləri o birisindən qaynaqlanır. Sənə hər şey ona xoş göründüyü üçün xoş olur. Ən başlıcası isə səcdəgahları eyni olur, eyni ilahi qüdrətə pərəstiş edir və özlərini bu ilahi varlıqda birlikdə itirirlər.

Müxtəlif dinlərə mənsub olub «fərqli tanrılara» sitayiş edən şəxslər bir-birini sevə bilər,

amma bu eşq – ilahi eşq səviyyəsinə yüksələ bilməz. Sevgi burada ancaq ehtiras səviyyəsində üzə çıxıb bilər. Onun ilahi səviyyəyə qalxması üçün dinlərin və tanrıların da birləşməsi lazımdır. Tanrı zətdən vahiddir. Sadəcə insanların bu vəhdəti anlaması tələb olunur ki, buna da ya böyük əql, ya da böyük eşq yardımçı olur. Təsadüfi deyildir ki, Şeyx Sənan da aşiq olduğdan sonra «birsə həqq, cümlə din də bir»¹, – deyirdi. Onun dinlərin vəhdətindən keçən sevgisi məhz ilahi eşqin fərdi təzahürü və ya fərdi eşqin müqəddəslik zirvəsinə yüksəlişi idi.

Fərdi məhəbbətin ilahi məhəbbətə qovuşması iki damlanın əvvəlcə bir damlada birləşməsi və dəryaya birlikdə qatılması kimidir. Burada dərya ancaq ilahi eşqə mütabiq ola bilər. Bəs damlalar?

Cismani vüsal sayəsində dünyaya gələn övlad valideynlərin (nəsillərin) hansı isə cəhətlərinin genetik vəhdətidir. Bəs Şərq poeziyasının vəsf etdiyi ilahi eşq, ülvü məhəbbət necə bir vəhdəti ifadə edir? Könüllərin birləşməsi, ruhani vəhdət zamanı itirilən nədir, qalan nə? Pak eşq sevənləri gözəlləşdirir, – deyirlər. Niyə?

Ruhani eşqi təmin edən ancaq yüksək hisslər, nəcib duyğular olduğundan sevənlər mənən durulur, kristallaşır. Ruhun ruha qovuş-

---

¹*Hüseyn Cavid*. Şeyx Sənan.– Əsərləri üç cild-də. I cild. B., 2003, səh. 414.

ması daxili mənəvi yüksəliş gətirir. Lakin bu ali məqam, ruhani vüsəl hər sevənə qismət olmur.

Asif Əfəndiyevin belə bir rübaisi var:

*Kamal meyvəsini dərən istərəm
Canını eşqinə verən istərəm,
Cismimi cismində görən çox oldu,
Ruhumu ruhunda görən istərəm.*

Bəli, ruhun ruhla vüsəli indiki zəmanədə çətin hadisədir. Amma evlilik dövründə geniş mənada *Mən*-lərin; xarakterlərin, dünyagörüşlərinin, zövqlərin, vərdişlərin, daxili meyarların bir araya gəlməsi qaçılmazdır. Bu zaman müəyyən məqamlarda uyğunluq olduğu kimi, fərq də ola bilər. Belə olan halda bu birləşmə nə vaxt daha dayanıqlı olar? İki eyni cür olanı, yoxsa tam fərqli olanları birləşəndə bütöv sistem əmələ gətirə bilər?

Burada biz məhəbbətin eyniyyət, yoxsa fərq üzərində qurulması sualı ilə qarşılaşırıq. Yəni kimlərin birliyi daha optimaldır; bir-birinə bənzəyənlərin, eyni cür düşünən, eyni cür yaşayanlarını, yoxsa fərqli görünən, fərqli düşünən və fərqli səmtə üz tutanlarını? İ.A.Krılovun durna balığı, xərçəng və qu quşu haqqında təmsili yada düşür. Hərə müxtəlif səmtə çəksə, hərəkət, inkişaf alınarmı? Ailədə hamı çəkici bir yerə döyməli deyilmi? Müxtəlif xislətli,

müxtəlif mahiyyətli insanlar «bir ipin üstünə odun yığa bilərlərmi?»

Beləliklə, ilk yaxınlaşmada cavab eyniyyətin, uyğunluğun xeyrinə olur.

Lakin diqqətlə yanaşdıqda başqa suallar da ortaya çıxır. «İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz», «Sən ağa, mən ağa – inəkləri kim sağa», «Biri od olanda, o biri su olmalıdır», – sözlərini də atalar deməyibmi?

Eyniyyətdən yeni bir şey yaranmaz. *Yeni* – ancaq əksliklərin vəhdətindən yaranır. İnkişafın təməlinə, nəslin artmasında da əsas şərt əksliklərin vəhdətidir. Kişini daha da qüdrətli göstərən cəhətlər qadın üçün kobudluq, qadını zərifləşdirən cəhətlər isə kişi üçün zəiflik sayıla bilər. Qadın gözəlliyi kişi üçün arzuolunmaz cəhətdir. Təsadüfən deməyiblər ki, «qadına oxşayan kişidən və kişiyə oxşayan qadıncan uzaq dur».

Söhbət ancaq zahiri görkəmdən və xarakterdən getmir. Söhbət həm də qabiliyyətdən, peşədən, əməli vərdislərdən gedir. Əlbəttə, bu fərqi tam əks qütblər kimi vermək qüsurlu olardı. Yəni uyğun gələn, üst-üstə düşən sahələr də vardır. Hətta ola bilsin ki, bu ümumi sahə fərqlərə nisbətən daha çoxdur. Lakin baxdığımız halda məqsəd məhz fərqləri ön plana çəkmək və tamamlama imkanlarını üzə çıxarmaqdır. Təfərrüata getmədən obrazlı şəkildə əməli

fəaliyyət sahəsində kişi ilə qadının bir-birini tamamlamasını bir binanın arxitekturasında sütunlarla naxışların, karkasla bəzək işlərinin nisbəti kimi təqdim etmək istərdik.

Peşə və ixtisas fərqlərinin bir qismi fiziki fərqlərdən irəli gəlir. Məsələn, qadınların kişi ilə bərabərliyini onların traktorist və ya kombaynçı ola bilməsi ilə sübut etməyə çalışan sovet *bərabərçiliyinin* əslində nə qədər bayağı olduğu heç kimdə şübhə doğurmur. Hüquq bərabərliyinin ağır fiziki iş müstəvisinə keçirilməsi, əlbəttə, total bərabərləşdirmə siyasətinin təzahürü idi. Bəs Qərbdə indi də davam edən «bərabərlik» uğrunda mübarizə əslində nə üçündür?

Ailəni dayanıqlı edən qadın ilə kişi arasında eyniyyət yox, fərkdir. Məhəbbət özü də bu fərqi sayəsində mümkün olur. Təsadüfi deyildir ki, Can Pol Sartr məhəbbəti həm də konfliktin bir forması kimi nəzərdən keçirir¹.

Bir çex filmində gənclərin ailə qurması üçün kompüterin xidmətindən necə istifadə olunduğu nəql olunur. Evlənmək istəyənlər öz zahiri göstəricilərini, arzu və istəklərini, zəif və güclü cəhətlərini məlumat bazasına daxil edirlər. Kompüter uyğun gələnləri seçir; gözəli gözəllə, uzununu uzunla, tənbəli tənbəllə, zəngini zənginlə, qəmgini qəmginlə və s. evləndirirlər. Əvvəlcə hər

---

¹ Проблема человека в западной философии. М., «Прогресс», 1988, стр. 210.

şey çox rahat gedir. Kim nə desə, o biri o saat razılaşıır. Kim nəyi bilirsə, o biri də onu bilir. Kim nəyi bacarırsa, o biri də elə onu bacarıır. Lazım olan başqa bir işi isə heç biri görə bilmir. Mübahisə yoxdur, amma inkişaf da yoxdur. Tezliklə bu həyatın yeknəsəq və darıxdırıcı olduğu üzə çıxır. Üstündən bir il keçdikdən sonra *kompüter izdivacının* nəticələrini yoxlamaq qərarına gəlirlər; məlum olur ki, evlənənlərin böyük əksəriyyəti artıq ayrılıblar.

O sistem dayanıqlıdır ki, onun elementləri bir-birini təkrar etmir, – tamamlayır. Hər bir varlıq isə daha dayanıqlı vəziyyətə keçməyə, özünün bütövlük, kamillik həddinə çatmağa cəhd göstərir. Biz bu universal meylə şərti olaraq *tamamlama məhəbbəti* deyəcəyik.

Maraqlıdır ki, qədim çin fəlsəfəsi dao-sizmdə dünyanın iki fərqli başlanğıcı sayılan İn və Yan kişi və qadın cinsləri kimi təqdim olunur. Yerdə qalan nə varsa, hamısı onların birləşməsindən yaranmışdır. Qədim çin mənbələ-rindən biri olan «İ tszin» əsərində deyilir: «Dün-yanın yaranması ilkin bütövlük olan Xaosun öz-özünə bölünməsinin nəticəsidir. Xaos, yaxud Vahid nəfəs əvvəlcə iki qütbə bölündü: işıqlı fəal kişi başlanğıcı Yan və qaranlıq passiv qadın başlanğıcı İn; bu «iki başlanğıc»dan dünyanın

dörd tərəfinə uyğun olan «dörd obraz» ayrıldı».¹ Zərdüş təliminə görə də dünya əksliklər üzərində qərar tutur. Hegel də inkişafın təməlini əksliklərin vəhdətində axtarır. Şəhvani hissın və ailənin əsasında da məhəbbətin bu növü dayanır.

Eyni olanlardan nə isə yeni bir şey əmələ gələ bilməz. Fərqli olanlar da hər hansı bir münasibətə, əlaqəyə girməsələr yeni heç nə yaranmaz. Ona görə də, söhbət fərqli tərəflərin təmasından, əksliklərin vəhdəti və mübarizəsindən gedir.

İnsanın təbiətdəki gözəlliyə meyli, məftunluğu, aludəçiliyi də tamamlama hissının, harmoniya duyğusunun təzahürüdür.

Xristianlığın məhəbbət ideologiyası isə nəinki sevginin şəhvətlə əlaqəsini inkar edir, hətta bütövlükdə şəhvətə, ehtirasa, cinsi məhəbbətə qarşı yönəldilmişdir. Dini inam hissının də əsas meyarlarından biri məhz şəhvətdən imtinadır. Bu, xristian ruhaniliyinin, din xadimi olmağın da tələblərindən biridir. Keşiş və ya rahibə nəinki naməhrəmə başqa gözlə baxa bilməz, hətta ümumiyyətlə sevə bilməz və ailə qura bilməz. Monastır da məhz İsayə qulluq etmək naminə şəhvani hissədən imtina ideyasından törəmişdir. Lakin bu imtina heç də asan əldə olunmur və çox

---

¹ Антология даосской философии. М., 1994, стр. 6.

vaxt insanın özü-özünü aldatmasından, başqalarının nəzərində «müqəddəs» obrazı yaratmaq riyasından başqa bir şey deyil.

Bir insanın sosial-dini mükəlləfiyyət kimi üzərinə götürdüyü «şəhvətdən uca durmaq» missiyasının daxili dramatizmi Lev Tolstoyun «Sergi Ata» əsərində böyük ustalıqla qələmə alınmışdır. Dini xidmətdə olan insanlara ancaq nəcib hisslərlə yaşamaq və heyvani nəfisdən, şəhvət duyğusundan uzaq olmaq, xüsusən onun yanına etiraf üçün, «günahlarının bağışlanması» üçün gəlmiş, ona pənah gətirmiş qadınlara «pis gözlə» baxmamaq kimi tələblərin qoyulması təbiidir. Amma ailə qurmamaq tələbi din xadimini həm də övlad məhəbbətindən məhrum edir. Təsadüfi deyildir ki, «məgər İsayə məhəbbət digər məhəbbət formalarını mütləq istisnamı etməlidir», – sualı Qərb mütəfəkkirlərini də daim narahat etmişdir. E.Voyniçin «Ovod» əsərində, bir tərəfdən, keşiş Montanellinin faciəsi: dini-inzibati borc və saf məhəbbət arasında tərəddüdləri, öz atalıq haqqını gizlətmək məcburiyyətində qalması, digər tərəfdən də, Ovodun həqiqəti bildikdə bu icbari riyakarlığa qarşı üsyanı əks etdirilmişdir. Ülvi hisslərin bir-biri ilə qarşılaşdırılması, «hansı məhəbbət hansına qurban verilməlidir?», – kimi üzücü dilemmalar, əlbəttə, həyatı ağırlaşdırır. Belə əlavə yük ruhun uçması, öz tayını tapıb tamamlanması və mənəvi

bütövlük kəsb etməsi üçün ancaq əngəldir. Halbuki, hələ yaranışdan hər kəsin öz tayı, əks qütbü var. Qurani-Kərimin Rum surəsində yazılır: «[Allah] sizin özünüzdən sizlər üçün taylar yaratmış ki, rahatlıq tapasız taylarınızla. Sevgi ilə mərhəmət bərqərar eləmiş aranızda. Bunlar Onun qüdrətinin dəlilləridir. Şübhəsiz, bunlarda ayələr var düşünənlər üçün».¹

Bəli, insanlar arasında sevgi Allahın iradəsi ilə həyata keçir. İnsanın habelə təbiət gözəlliyinə və ya hər hansı digər formadakı gözəllik təzahürünə meyli, məftunluğu və vüsal hissi məhz daxili harmoniyanın təminatına xidmət edir. İnsanın bütün mənalı həyatı, kamilliyə aparan yol ondan kənarda; təbiət hadisələrində, digər insanların zahiri və batini aləmində, sənət əsərlərində rastlaşdığı harmoniya sayəsində öz daxilindəki yarımçıqlığı tamamlamaq bütövləşmək istiqamətində yoldur. (Çin fəlsəfəsində bu yola *dao* deyilir və ancaq daoya çatan kamil hesab olunur.) İnsan özündə bəlkə də rüşeym şəklində, potensial imkan şəklində olan, lakin hələ açılmamış, yetişməmiş bir ahəngin, daxili incə quruluşun kənardakı ekvivalentinə meyillidir.

Bir insan yaradılarkən onun fərdi nəfs aləmi, ruhu harada isə tamamlanmış, harada isə hələ tamamlanmağa möhtacdır. Ona görə də, insan ömrü boyu instinktiv və intuitiv şəkildə ta-

---

¹ *Qurani-Kərim*. Rum surəsi, 21-ci ayə.

mamlanmağa, bütövləşməyə, Vahidə can atır. Bədii ədəbiyyatda, bütün sənət növləri də məhz bu missiyaya xidmət edir, daha doğrusu, – etməlidir. Çünki insan həyatda rast gəlmədiyi kamillik və harmoniya nümunələrini, heç olmasa sənətdə tapır. Gözəlliklə ülfətdə özü də gözəlləşir, kamilləşir.

İnsanın yarımçılıqdan xilas olmaq, bütövləşmək istiqamətində göstərdiyi başqa bir cəhd öz ifadələrini ilahi eşqdə tapır. Burada insan öz yarımçıq mənəvi varlığını, tamamlan-mamış ahəngini nəyinsə hesabına tamamlamaq, addım-addım kamilləşmək yolunu deyil, öz yarımçıq Mən-indən ümumiyyətlə imtina etmək, özünü itirmək və O-nda – mütləq varlıqda, Yaradanın özündə tapmaq yolunu tutur. Burada tamamlanma ehtiyacı əslində başqa formada ödənilmiş olur. Yaradan heç şübhəsiz, bütün yaradılmışlardan kamildir – kamilliyin zirvəsidir. Ona qovuşan insan da kamilləşir, müdrikləşir, müqəddəsləşir. İlahi eşqin bu maksimalist forması ənəlhəqqə aparır. Normal insanınsa eşqi yalnız idealda, üfəqdə ilahi eşqdir. Bu ideala doğru aparan yolun məqamları pillə-pillə keçilməlidir.

Universal xristianlıq sevgisi, sən demə, bir o qədər də universal deyilmiş. Başqalarına qarşı mərhəmət təlqin edən, şəhvani hissələrin fəvqündə durmağa səsləyən bu təlim bəzən insanın özünə qarşı xeyli sərt olur. Hər bir ifrat isə öz əksliyinə

çevrilir. Bəlkə də elə bununla bağlıdır ki, indi xristian dünyasında cinsi məhəbbət, hətta ailə xaricində normaya çevrilmiş şəhvani həyat özü universallaşdırılmışdır. Xristianlığın qoyduğu mənəvi qadağalar həyat reallıqlarının fəvqündə dayandığından indi ancaq simvolik səciyyə daşıyır. İlahi eşqin bütün insan ruhunu sarması kimi fəvqəladə mənəvi yüksəliş məqamının bəhrəsi olan bir qüdrəti adi insanlardan, hansı səbəblərdənsə sadəcə dini xidmət yolunu tutmuş şəxslərdən gözləmək, ən azı, sadələvhlikdir. Belə bir məqama ancaq xüsusi (vergi verilmiş) insanlar və o da ancaq ruhun uzun illər ərzində tərbiyəsi sayəsində yüksələ bilərlər.

Cismin (bədənin) və heyvani nəfsin tərbiyəsi ilə yanaşı, ruhun tərbiyəsi də tələb olursaydı, bu ancaq böyük fəlsəfi təməl üzərində qurula bilər. İslam şərqində bu məqama yüksəlişin (sufilik praktikasının) əsasında təsəvvüf fəlsəfəsi dayanır. Hindistanda *nirvana* məqamına yüksəlmək üçün Budda təliminə (*buddizm*), Çində *dao* məqamına yüksəlmək üçün Lao Tszı təliminə (*daosizm*) yiyələnmək tələb olunur. Əslində bunlar hamısı eyni mahiyyətin müxtəlif təzahürləridir. Bəşəriyyət mənəvi yüksəliş pilləkəninin alt pillələrində nə qədər fərqli olsa da, yuxarıya qalxdıqca yaxınlaşır, birləşir. «Cismani həyatlar fərqli, ruhani həyatlar isə oxşardır» (*Əbu Turxan*).

Hər bir milləti ictimai material yox, milli ruhun daşıyıcıları olan seçilmişlər təmsil edir. Başqa sözlə, birləşməni təmin edən milli ruhların eyniyyət məqamıdır.

Yerdə hamı yaşadığı mühitin, onun ayrı-ayrı xüsusiyyətlərinin təmsilçisi olur. «*Göyə* qalxdıqca fərqlər silinir» (*Əbu Turxan*). Dini mərasimlər, ayinlər, rəmzlər nə qədər fərqli olsa da, dini hiss, müqəddəslik duyğusu, Allah ideyası eynidir və o, birləşdirici amilə çevrilir.

Şərqdə sevgi duyğusu konkretləşmədiyindən, obyektindən asılı olmayaraq həmişə eyni obraz və eyni çalarlarla ifadə oluna bilər. Milli hiss, vətən sevgisi də fərdi sevgidən ilahi sevgiyə yüksəliş yolunda bir məqam kimi ortaya çıxır.

Düzdür, Şərqi qızıl dövründə, mənəvi yüksəliş zəmanəsində intişar tapmış sufi fəlsəfəsi millət və ya vətən mərhələsində dayanmadan, birbaşa ilahi eşq mərhələsini vəsf edir. Allaha ünvanlanan sevginin isə reallıqdan qorxusu yoxdur, çünki o maddi dünyanın, reallığın fəvqündədir. Lakin təəssüf ki, Şərq poeziyasında çox vaxt eşq dini hissini gücləndirilməsi və təlqini üçün bir vasitə olmaqdan, Allah ideyası eşqin böyüklüyünü ifadə etmək üçün bir vasitə kimi istifadə olunur. Miskin aşiqin dini hissi də vüsal həsrətindən qaynaqlanır və burada yenə nazlı yar, nigar obrazlarından istifadə

olunur:

*Canımı yandırdı şövqün,
ey nigarım, qandasın?
Gözlərim nuri, iki aləmdə varım,
qandasın? ¹*

Yaxud:

*Ağıl onun yollarında heyran gəzir
hər zaman,
Ürək isə ayağına baş qoyaraq verir can.*

*Hüsnün tərif etmək üçün sözü
çatmaz hikmətin,
Aşiq özü, məşuq özü,
budur sirri qüdrətin.²*

Yaxud:

*Eşidirəm sözünü,
Görəmmirəm üzünü,
Üzünü görmək üçün
Canım verməyim gəlir.³*

---

¹ *Nəsimi*. Seçilmiş əsərləri, səh. 149.

² *Əssar Təbrizi*. Mehr və Müştəri. B., «Yazıçı», 1988, səh. 8-9.

³ *Yunus İmrə*. Güldəstə. B., «Yazıçı», 1992, səh. 67.

Göründüyü kimi, Nəsimi də, Əssar Təbrizi də, Yunus İmrə də ilahi obrazı insanlar üçün nəzərdə tutulan epitetlərlə təqdim edir, Allahı insan qiyafəsində təsəvvür edirlər. Bu, bir növ yunanların gözəllik allahına münasibətini xatırladır.

Lakin yunan mifologiyasından və pan-teizmdən fərqli olaraq, Allahı insan və ya təbiət simasında deyil, belə möhtəşəm varlıqların, əsrarəngiz gözəlliyin yaradıcısı olmaqla onlardan yüksəkdə dayanan və daha möhtəşəm olan bir varlıq kimi təsvir etmək təşəbbüsləri də vardır. Əssar Təbrizi poemasının girişində, məhz Allaha ithaf bölməsində bu eşqi təbiət, kainat miqyasında, Allahın yaratdıqlarının sonsuzluğu və əzəməti ilə təqdim edir:

*Böyük dağlar qucağında mürgüləyən qayalar,
Ondan işıq alan kimi əlvan rəngə boyanar.
Parlaq günəş qapısında, gözətçidir, keşikdir,
Bil ki, onun qarşısında zərrədən də kiçikdir.¹*

Bu, Allahın qüdrətini ifadə etmək üçün gətirilən təşbehlərdir. Allaha olan sevgi də onun böyüklüyü və əzəməti qarşısında pərəstiş duyğusunun sevgiyə transformasiyasıdır. Görünür, Şərqdə elmi-fəlsəfi anlayışlar hələ tam formalaşmadığından, yaxud bədii təfəkkürün

---

¹ Əssar Təbrizi , yenə orada.

amorf, sinkretik ifadə ənənəsi daha güclü olduğundan konkret təfəkkür müstəvisində fərqli olan müxtəlif mənəvi təzahürlər, hissi yaşantılar eyni bir obrazda, baxılan halda eşq metaforasında ümumiləşdirilir. Bəli, söhbət məhz müstəqim mənada eşqdən yox, daha çox mətləbləri, mənaları ehtiva edən rəmzləşmiş eşqdən gedir. Hətta Qurani-Kərimdən və ondan əvvəlki dini kitablardan məlum olan insanın əvvəl gildən düzəldilməsi, sonra isə ona ilahi ruh üfrülməsi haqqında bilgini Cəlaləddin Rumi «sonra Allah bu gilə məhəbbət nəfəsi üfürdü»¹, – kimi qələmə alır. Yəni ruh da məhəbbət obrazına girir.

Şərqdə məhəbbətin universal anlamına gətirən dünyanın vəhdəti, hər şeyin vahid Allahla bağlı olması ideyası Hegel tərəfindən bir qədər başqa formada təqdim olunur: «Mütləq, elə bil ki, xeyirxahlıqla təkçələri özündən ayırır və onların öz varlığından həzz almalarına imkan verir; elə bu həzz özü də onları yenidən mütləq birliyə dəvət edir».² Hegel Mütləqə (Allaha) aid etdiyi birləşdirmə gücünü «Mən»ə də aid edir. Əvvəlcə bir-birinə münasibəti olmayan tərəflər «Mən»in mənəvi enerjisi ilə (Şərq anlamında eşqin gücü

---

¹ Вах: Гегель. Энциклопедия философских наук. Том 3. Философия духа. М., «Мысль», 1977, стр. 401.

² Гегель. Энциклопедия философских наук. Том 1. Наука логики. М., «Мысль», 1974, стр. 158.

ilə) cəzb olunurlar. «Mən», elə bil ki, yanar soba, atəş olaraq bir-birinə etinasız olan müxtəlifliyi ağışuna alır və birləşdirir».¹

Şərq şairləri gözəllik qarşısında da pərəstiş etdiklərindən onların gözəllərə ithafı ilə Allaha ithaflarını fərqləndirmək çox çətindir. Füzulinin Leyli və Məcnunu buna ən gözəl misallardan biridir. Kim isə məcnunluğu bir oğlanın bir qıza məhəbbətinin ən yüksək poetik ifadəsi kimi dəyərləndirdiyi halda, bir başqası bunu ilahi eşqin bədii təcəssümü hesab edir. Füzuli irsini tədqiq edən akademik Fuad Qasımzadə yazır: «Füzuli real eşq yolunda canından keçməyə hazır olan aşiqdir. Bu məsələ ətrafında da müxtəlif fikir və mülahizələr vardır. Füzulinin guya yalnız ilahi eşq, Allaha məhəbbət yolunda canından keçməyi və Allaha qovuşmağı irəli sürdüyünü söyləyirlər. Yuxarıda belə nümunələrin olduğunu biz də söyləmişdik və bunu idealist, panteizm və sufizmin müəyyən təzahür formaları, ünsürləri və təsiri ilə əlaqləndirmişdik. Lakin ... şair bunu real eşq yolunda da rəva bilir və sevgilisi üçün candan keçməyi, həyatı nəzir deməyi, fəda etməyi tərəddüdsüz və peşmançılıq çəkmədən söyləyir».² Doğrudan da, Füzulidə bəşəri eşqi, nəfsani

---

¹ Yenə orada.

² *Fuad Qasımzadə*. «Qəm karvanı», yaxud zülmətdə nur (Füzulinin dünyagörüşü). B., «Azər-nəşr», 1968, səh. 145.

duyguları tərənnüm edən şerlər çoxdur. Bəzən şair özü mövqeyinin zahidlərdən fərqli olduğunu xüsusi vurğulayır:

Məhəbbət ləzzətindən bixəbərdir zahidi-qafil.

*Füzuli, eşq zövqün zövqi-eşqi var olandan sor.*¹

Mövlana Cəlaləddin Ruminin poeziyasında da eşq daha çox dərəcədə ilahi eşqin ifadəsi kimi səciyyələndirilir. Professor Yusif Rüstəmov yazır: «Cəlaləddin Ruminin bütün yaradıcılığı İlahi eşqi tərənnüm etmək üstündə qurulub. O, sübut etməyə çalışırdı ki, eşq insanın vücuduna xoş yüngüllük gətirən, onu göylərə yüksəldən qanaddır. Eşqin qarşısında uca dağlar əriyir, hərəkət etməyə başlayır, acı şey dadlı şeyə, kədər səfaya, torpaq qızıla, dərd-azar sağlamlığa, üzüntü sevincə, fəlakət uğura çevrilir. «Ölü qəlblər dirilir, külələr ağa olur, dəmir yumşalır, daş əriyir»».² Burada biz əslində bir qədər əvvəl İbn Sina və Nizami tərəfindən irəli sürülmüş eşq konsepsiyasının davamını, poetik təkamülünü görürük.

Mövlana öz eşq təliminin izahını da verir: «Allah ona (aşiqə) səbəbsiz olaraq bu varlığı

¹ *Məhəmməd Füzuli*. Əsərləri. I cild. B., 1958, səh. 151.

² *Yusif Rüstəmov*. Mövlana Cəlaləddin Ruminin sufilik fəlsəfəsi. B., «Azərbaycan Universiteti» nəşriyyatı, 2002, səh. 122

vermişdir. O, comərd ər də səbəbsiz olaraq Allah vergisini Allaha bağışlayır».¹ Lakin sual olunur ki, Allah doğrudandı mı insanlara varlığı və bu hissi ona geri qaytarmaq üçün vermişdir? Hətta bu belədirsə də, Allahı sevməyin yolu insanları və təbiəti sevməkdən keçməli deyilmi? Axı, başqa bir yaxınlaşmaya görə yerdə və göydə olan bütün gözəlliklər Xalığın təzahürüdür. Əlbəttə, biz bu fikri panteist yozumunda demirik. Allahın, insan və təbiətin fəvqündə dayandığına şübhə etmirik. Amma bu fəvqəlüdrətin insanlarda və təbiətdə də təzahür etdiyini söyləyənlərə tam etinasız da yanaşa bilmərik. Bu, incə bir məqamdır.

Vaxtilə böyük İbn Sina bu məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır: «Elələri də var ki, nəfsi Allah hesab edirlər, – kafirlərin dediklərindən yüksəkdə dayan, – guya o müəyyən bir tərzdə hər şeydə o iştirak edir: bir halda – təbiət, digər halda – zəka və üçüncü halda – nəfs. Lakin o bunların birləşdirilməsindən yüksəkdə dayanır».² Gözəl deyilmişdir. Allah yeganə həqiqi varlıq olaraq bütün yaradılmışların fəvqündədir. Lakin biz onu onun yaratdıqları vasitəsi ilə olmasa, bəs necə dərk edərik? Ona olan sevgimiz və pərəstişimiz də onun yaratdıqlarına heyranlıq və sevgidən başqa necə ifadə oluna bilər? Axı,

---

¹ Yənə orada.

² *Ибн Сина. Книга о душе. – Избранные философские произведения. М., 1980, стр. 395.*

Allah insanlara bütün həqiqətləri, ən böyük həqiqət olan varlığın özünü – Allahı dərk etmək dərəcəsinə bilgi verməmişdir. Axı, ruh insan üçün əlçatmazdır.¹

İnsana verilmiş məhdud idrak qabiliyyəti əslində yalnız müəyyən məkan və zaman hüdudunda baş verən sonlu hadisələrin öyrənilməsi üçün yetərlidir. Sonsuzluğu, əbədiyyəti məntiqlə dərk etmək mümkün olmadığı kimi, duyğu ilə tam ehtiva etmək də mümkün deyil. Qeyri məyyənlik insanı bir tərəfdən, cəlb edirsə, digər tərəfdən də qorxu ilə müşayiət olunur. Ona görə də, qorxu qədər əsrarəngiz bir duyğu yoxdur. İlahi eşqin komponentlərindən biri qorxu, biri də pərəstiş duyğusudur. İnsanın məqsədi Allaha çatmaq yox, ona səcdə etmək olmalıdır. Daha doğrusu, Qurani-Kərimdə deyildiyi kimi, Allaha ona səcdə edən yaxınlaşmış olur.²

Ən böyük ideal Allahı ehtiva etmək deyil, Allah duyğusu ilə ehtiva olunmaq, ona tapınmaq, ona sığınmaqdır. Allahı təbiətdə və insanın qəlbində axtaranlar da var. Əlbəttə, hər şeydə onun nişanəsini görmək olar. Yaradılmış olan ən azı Yaradanın iradəsinin məhsuludur. Lakin məqsəd onu özündə tapmaq deyil, özünü onda itirmək, dəryanın damlası olmaqla sonsuzluğa qovuşmaqdır. Nəfs pillələri ilə qalxaraq («nəfs

---

¹ *Qurani-Kərim* . İsra surəsi, 85-ci ayə.

² *Qurani-Kərim* . Ələq surəsi, 19-ju ayə.

üzərində qələbə çalaraq») ruh aləminə qovuşmaq, vəhy məqamına çatmaq, özünün Haqq olduğunu deyil, Haqqa qovuşduğunu, onun bir parçasına çevrildiyini anlamaq, duymaq – budur böyük səadət, budur kam almaq və budur kamala çatmaq!

Lakin Şərq təfəkkürü və poeziyası İlahi eşq axtarışlarında da vüsəl səhnəsi yaratmağa çalışmışdır. «Haqqı bulmaq», «ənəlhəqq» iddiaları belə yaranmışdır. Dəryaya qovuşmuş damla özünü dərya zənn etmişdir. Amma haqqı bulduqdan, ideala çatdıqdan sonra həyatın mənası qalmır. Yəqin buna görədir ki, Mənsur Həllac bu məqama çatdığına inandıqdan sonra insanlardan onu öldürmələrini xahiş edirmiş.¹

Qərbdə sufilik yayılmamışdır. Qərb düşüncə tərzində fərdi-cismani məhəbbətin fəvqünə qalxmaq üçün ilahi eşqə ehtiyac duyulmamışdır. Hissiyat həmişə intellektlə ram edildiyindən onun reallıqdan uzaqlara uçmaq təhlükəsi olmamışdır. Uçmaq, qanadlanmaq imkanından məhrum olan məhəbbət cismani həyatın atributları səviyyəsinə endirilmişdir. Buna əmin olmaq üçün Stendalın «Məhəbbət haqqında»²

---

¹ *М. Байат, М. Али Джамниа. Халладж – первый мученик суфизма.- Суфийская проза и поэзия. М., 1998, стр. 162.*

² Вах: *Стендаль. О любви. – Собрание сочинений в 15-и томах, том 4, М., 1959.*

essesini oxumaq kifayətdir. Şopenhauer isə məhəbbəti hətta şər qüvvə hesab edir: «məhəbbət də aclıq kimidir və insan üçün ziyanlıdır.»¹ Lakin məhəbbətin (əslində məhəbbətin yox, şəhvətin) aclığa bənzəməsi heç də onun ziyanlı olmasına dəlalət etmir. İnsan acmasaydı, yeməsəydi bədəndə maddələr mübadiləsi də getməzdi. Yəni bu, həyat üçün zəruri bir prosesdir. Erix Fromm yazır: «Psixoloji nöqtəyindən nəzərdən aclıq, təşnə və şəhvət kimi hisslər özünüidarə dinamikasına malikdirlər; onların intensivliyi istək təmin olunana qədər artır, kulminasiyaya çatır və istəyin təmin olunma məqamından sonra bir müddət yox olur».² Yox olur və insan energetik baxımından yenidən tarazlaşdıqdan sonra bərpa olunur. Yəni aclıq və təşnə kimi şəhvət də diskret dəyişir. Ona görə də, dausizm və dzen-buddizmin bazasında şəhvət enercisinin şüurla idarə olunması və enercinin düzgün balanslaşdırılması ilə əlaqədar xüsusi təlimlər işlənib hazırlanmışdır.

Daha çox bədənlə, insanın cismani enercisi ilə bağlı olan diskret bir hissi-bioloji vəziyyət müntəzəm və daimi hiss olan məhəbbət duyğusu ilə eyniləşdirilə bilməz. Amma müəyyən əlaqəni də inkar etmək olmaz.

---

¹ Энциклопедия ума. М., 1998, стр. 209.

² Фромм Э. Мужчина и женщина. – М., 1998, стр. 124.

Maraqlıdır ki, müvafiq hind-çin təlimlərində şəhvət hissini şüurlu surətdə, iradi aktla idarə olunmasından hətta bir hissini enerjisinin başqa enerjetik məcraya yönəldilməsindən tibbi və ya bioloji kontekstdə deyil, psixoloji-fəlsəfi kontekstdə söhbət gedir. Təəccüblüdür ki, bu təlimlər Qərbdə deyil, Şərqdə meydana gəlmişdir. Həm də Z.Freyddən neçə min il əvvəl. Freyd və onun davamçıları isə psixik situasiyaya fizioloji təməl aspektində yanaşdıqlarından hələ də çox geridədirlər.

Digər tərəfdən, Qərbdə sosial psixologiya, ictimai proseslərin psixik və mənəvi əsasları daha ətraflı öyrənildiyindən, nəinki aclıq və şəhvət kimi ehtiyacların, hətta daha yüksək hisslərin sosial tənzimlənməsi və ictimai reallıqla əlaqələndirilməsi istiqamətində də böyük işlər görülmüşdür.

İlk məhəbbət və şəhvət duyğusu

Ailənin sonrakı fazasında, övladlar əmələ gəldikdən sonrakı mərhələsində *eyniyyət məhəbbəti* daha həlledici rol oynayır; həm fərdi məhəbbətdə övladların taleyi ilə bağlı birgə məsuliyyət hissi tamamlama səciyyəli cinsi cazibəni üstələyir, həm də övladlara yönəldilmiş yeni tipli münasibətlər yaranır. Bu, – valideynin övlada məhəbbətidir. Valideyn uşağında özünün ikinci varlığını, həyatının öz cismindən kənardakı mövcudluğunu görür. Daha doğrusu, genetikanı bilib-bilməməsindən asılı olmayaraq, ona belə gəlir. Ta o vaxta qədər ki, uşaq böyüyüb başqa bir xarakter, başqa bir mənlilik nümayiş etdirməsin. Bu başqalığ, «yadlıq» əlaməti üzə çıxanda məhəbbət elə bil ki, daşa çırpılır. Amma sınımr. Çünki valideyn neçə illər ərzində qəlbində

bəslədiyi eyniyyət ümidini itirməmək üçün faktları qulaq ardına vurur, dərinə getmir, reallığı anlamağa çalışmır. Fərq çox böyük olmayanda, acı nəticələrə gətirməyəndə hər şey təbəddülsüz ötüşür. Tək-tək hallarda, – fərq özünü təkidlə biruzə verəndə, qarşıdurmaya keçəndə məhəbbət içindən sarsılır. Bu valideynliyin faciə məqamıdır. Bu məhəbbət, xarakterinə görə *ilk məhəbbəti* xatırladır.

Valideyn məhəbbəti genetik eyniyyət duyğusundan yaranmaqla yanaşı, həm də narsisizm təzahürüdür. Söhbət «Mən»in, fərdi mənəvi həyatın, ikinci şəxsdə davamından gedir. *İlk məhəbbət* isə insanın özünün olmasa da, idealının kənarda mövcudluğuna olan münasibətidir.

Yeniyyətmanın cinsi hissiyatı hələ təzəcə formalaşarkən onun özünün də hələ anlamadığı bir sövq-təbii ilə qəlbində bir işıq yanır və dünya gözəlləşir, daha al-əlvan görünür.

*Qönçə idim, gül oldum,
Boy atdım sünbül oldum,
Bir dilbilməz quş idim,
Oxudum bülbül oldum.*¹

---

¹ Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı antologiyası. B., «Çaşıoğlu», 2004, səh.137-138.

Və bülbül gül həsrəti ilə yanmağa başlayır. Yeniyyətmenin könlündə əks-cinsdən olan ideal obraz yaranır. Bu da əslində genetik olaraq ötürülmüş hissiyyatdır. Əlbəttə, bu obraz hələ tam formalaşmamışdır, konturları da aydın deyil, – amorfudur. Amma fərqi yoxdur. Yeniyyətmə özü də bilmədən kənarda bu obrazın gerçəyini axtarır. Və hər hansı bir təsadüf, gerçəyin hər hansı bir əlamətinin bu obraza uyğun gəlməsi yeniyyətmədə axtardığını tapmaq duyğusu, tam eyniyyət əminliyi yaradır. Bu duyğu elmdə *kəşfi*, texniki axtarışda *ixtirarı*, bədii yaradıcılıqda *vəcdi*, ilahi ünsiyyətdə *vəhyi* xatırladır. Bu, – möhtəşəm və əsrarəngiz bir duyğudur. Və bundan sonra yeniyyətməni inandırmaq çətindir ki, bu gerçək əslində onun idealından çox fərqlidir. Çünki o daha gerçəyi deyil, onun simasında öz idealını görür («ilk məhəbbət kor olar»). Və bu aldadıcı eyniyyət duyğusunun parçalanması üçün neçə-neçə faktların möhkəm zərbələri ilə üzləşmək lazım gəlir. Ağıl deyir ki, bu o deyil. Amma qəlb yenə də görmək istəyini görür.

İlk məhəbbət də, şəhvani hiss də – hər ikisi uşağın özünü cinsi baxımdan fərqləndirməyə başladığı vaxtdan yaranır. Bu zaman içəridən uşaq üçün anlaşılmaz və idarəolunmaz hisslər baş qaldırır. Və bu hisslər bir-birindən tamamilə fərqli iki müxtəlif qütb kimi ortaya çıxır.

Birinci hiss uşağı göylərə səsləyir; o öz mələyini axtarır. Bu, – ilk məhəbbət duyğusudur.

İkinci hiss də əks-cinsə qarşı yönəlmişdir. Lakin o, vəhşi bir ehtirasdır. Burada qarşı tərəf nəinki mələk deyildir, hətta onun əxlaqı, mənəvi keyfiyyətləri, əql-kamalı ümumiyyətlə diqqətdən, fokusdan kənardadır. Əslinə qalsa, burada ancaq erotik kamillik, qadın tərəvətinin, qadınlıq məziyyətinin bariz ifadəsi ön plana çıxır. Bu zaman hətta yaş da önəmli deyil. Məsələn, 14-15 yaşlı bir yeniyetmənin nəzər-diqqətini özü yaşında olan, qönçə kimi hələ təzə açılmağa başlayan, nərmənazik bir qız uşağı deyil, cinsi inkişaf baxımından tam yetişmiş və cinsi cazibədarlığını daha çox hiss etdirən hər hansı bir qadın cəlb edir.

Bu axtarış heç də bəxt ulduzunun, könül yoldaşının axtarışı deyil. Məqsəd də heç evlənmək deyil. Sadəcə vəhşi şəhvani hiss öz əks qütbünü axtarır və bu əks-qütb adsız-ünvansız, şəxssizləşmiş, mücərrəd bir erotik təzahürdür. Bu təzahürün real daşıyıcısı, onun kimliyi, digər xüsusiyyətləri əsla maraqlı deyil. Əksinə, bu xüsusiyyətlər ortada olanda, yəni şəxsi tanıyanda ona «o gözlə» baxmağa utanırsan. Çünki bu tanışlıq səni reallığa gətirir. İçində baş qaldıran ünvansız erotik hiss isə sənə bu dünyanın real münasibətlərindən, əxlaqi normAlardan, adət-ənənədən, səni məhdudlaşdıran, utandıran, hissinə

mane olan nə varsa, – hamısından ayrılmaq, təcrid olunmaq və öz hissinlə, bu hissin təsadüfi və ünvansız tərəf-müqabili ilə birlikdə qalmaq istəyi təlqin edir.

Güman edirəm ki, qızlar da bu dövrlərində öz həmyaşlarından daha çox yetkin kişilərə (xüsusən, romanlarda və filmlərdə kişi xarakterinin və kişi gücünün timsalı sayılan obrazlara) qarşı özləri üçün anlaşılmaz bir meyl, cazibə hiss edirlər.

Əlbəttə, bu yaşda yeniyetmə öz hisslərindən diksindir, utanır, onları gizlədir, amma daxilində qadın cinsinə qarşı yaranmış anlaşılmaz bir cazibədən də qurtula bilmir. Fikri-zikri daha çox bu mövzuya yönəlir. Yeniyetmə təcrübəli kişilərdən, don cuanlardan fərqli olaraq, bu istəyi reallaşdırmaq üçün plan cızır, tədbir tökmür, hətta belə bir görüşdən, öz hissini real münasibətlər sisteminə daxil etməkdən çəkinir, qaçır; amma ətraf qıcıqlandırıcı amillərlə dolu olduqda bu istəkdən xilas olmaq çətindir. Ona görə də, yeniyetmələrdə erotik filmlərə baxmaq meyli yaranır, onlar çox vaxt video və internet dünyasına səyahətə çıxmağa, reallıqdan uzaqlaşmağa çalışırlar.

Tənzim oluna bilməyən erotik hiss hələ tam formalaşmamış yeniyetmənin digər hissləri ilə müqayisədə çox güclü olduğundan, hətta psixikanın pozulmasına da səbəb ola bilər. Belə

vaxtlarda görünür bu hissləri anlamaq və idarə edə bilmək üçün onlara xüsusi bilgiler verilməsinə ehtiyac yaranır ki, bu da ilk növbədə valideynlərin vəzifəsidir. Cinsi tərbiyə ilə əlaqədar Azərbaycan dilində elmi-pedaqoji mənbələrin* olduğunu nəzərə alaraq, bu mövzu üzərində ətraflı dayanmayacağıq. Bircə B.Rasseldən belə bir fikri iqtibas gətirmək istəyirik ki, yeniyetmələri öz cinsi hissləri ilə təkbaşına buraxmaq, bu hisslərin gizlindən çıxarılması, adiləşdirilməsi və tənzimlənməsi üçün zəruri bilgiler verməmək, onlara qarşı ən azı qəddarlıq hesab olunmalıdır.¹

İlk məhəbbət duyğusu da, əslində ünvensız yaranır. Yeniyetməlik dövründə məhəbbət eyni vaxtda iki müxtəlif qütbədən başlanır. Bir tərəfdən, bədən yetkinləşir və erotik duyğu qəlb aləminə qədəm qoyur. Digər tərəfdən, qarşı cinsə münasibətdə estetik duyğu daha da yetkinləşir və xüsusi məna kəsb edir. İllər keçdikcə hər iki hissədə mərkəzə doğru yerdəyişmə gedir. Yaş artdıqca yeniyetmələrin cinsi meyli açmış güldən qönçəyə doğru dəyişir və nəhayət, öz həmyaşıdlarının üzərində dayanır. Bu dövrdə ilk məhəbbət duyğusu da göylərdən yerə enir və artıq

---

□ Bax, məs.: Ə.Əlizadə. «Məhəbbət aləmi»; G.Quliyev. Məhəbbətin psixologiyası. B., 2005 və s.

¹ Russel B. On education. London, Routledge, 1994, p. 141-142.

nəzarətə alınan erotik hisslə qovuşmaq imkanı əldə edir. Real eşq üçün, evlənmək üçün yetkinliyin əsas şərti də məhz bu iki qütbün birləşməsi, yerin və göyün cazibələrinin tarazlaşmasıdır.

Düzdür, spontan başlanan ülvə məhəbbət duyğuları ilə spontan erotik hissənin qovuşması, – eşqin kamillik məqamı heç də hamıya qismət olmur. Kim isə hələ vaxtından əvvəl ya ülvə duyğularını, ya da şəhvət hissini mütləqləşdirir, onun əsirinə çevrilir; kim isə göydən yerə enə bilmir və kim isə ömrü boyu sürünür və heç vaxt öz nəfsinin fəvqünə qalxa bilmir.

Məhəbbətin elə formaları da vardır ki, fərqlənən tərəfə yox, özünün bir parçasına, ikinci varlığına münasibət kimi ortaya çıxır. Bu, ilk növbədə *yaradıcılıq məhəbbətinə* aiddir.

Valideyn məhəbbəti də qismən *yaradıcılıq məhəbbətini* xatırladır. Yəni yaradanın öz yaratdığına sevgisi kimidir. Bir rəssamın öz tablosuna, bir bəstəkarın öz musiqisinə, bir yazıçının öz romanına bəslədiyi münasibət də bu qəbildəndir. Çünki yaradıcılıq məhəbbəti də əslində eyniyyət məhəbbətinin formalarından biridir. Sənətkar əvvəlcə öz qəlbində yaratdığı obrazı, öz qəlbinin bir guşəsini gerçəkliyə transfer edir və yaratdığı əsərin simasında özünün ikinci (bəlkə də daha əsas) həyatını yaşayır.

Valideynlik hissi instinktiv səviyyədə heyvanlara da aid olub və məqsədyönlü qayğı və himayə ilə müşayiət olunur. Lakin balaları böyüdükdən sonra onların «valideynə» məhəbbəti və ya hər hansı bir qayğısından danışmaq çətindir. Platon burada ancaq leyləyin istisna olduğunu xüsusi qeyd edir. Bu kontekstdə Platon yüngülqanadlı erosla leyləyin timsalında məhəbbətlə qayğının müqayisəsini verir.¹

Övladın valideynə məhəbbəti də eyniyyət məhəbbətinin bir formasıdır. Övladlıq duyğusu hissənin tama, yaradılmışın yaradana münasibətini ifadə edir. Bu mənada *ilahi eşqə* bənzəyir. Şagirdin ustada, hər bir şəxsin öz həyat və amal idealına münasibəti də bu qəbildəndir. Milli ruh, vətən sevgisi də eyniyyət məhəbbətinin məhz bu aspektdəki formalarıdır. Yəni insan özünü millətin və ya Vətənin bir parçası kimi duya bilirsə, – deməli, bu ülvəi hissədən məhrum deyil.

Göründüyü kimi, məhəbbətin formaları çoxdur. Amma ən çox hallanan və dar mənada məhəbbət anlayışına yiyə çıxan fərdi (cinsi) məhəbbətdir ki, o da eyniyyətdən yox, fərqləndən qidalanır. *Tamamlama məhəbbəti* ümumdünya cazibəsinin də, bəşər nəslinin davam etməsinin də əsasında durur. Və bu hissə mənəvi dünyanın qeyri-şüurəi fəzasına aiddir. Onun yaranması da,

---

¹ *Платон. Собрание сочинений в четырех томах. Том 1. М., 1990, стр. 267.*

uğurla sonuclanması da taleyin, qədər in işidir.

İnsan bütün potensial məhəbbət enerjisini ancaq bir səmtə yönəltmə, tənəsüb pozular, ahəng itər.

İstənilən ifrat haramdır.

İlk məhəbbət və ilahi eşq eyniyyət məhəbbətinə əsaslanısa da, sevgini göydən yerə endirən, potensial haldan aktual hala keçirən, onun cismani dünyada proyeksiyası və canlı həyatı forması – şəhvət duyğusu, heyvani nəfs, erotik məhəbbətdir. Ziqmund Freyd hətta bütün başqa hissələrin də təməlində məhz şəhvət hissənin dayandığını iddia edir.¹ İndi az qala bütün Qərb dünyası bu fikirdədir. Amma bu, Avropanın tapıntısı deyil. Həmin ideyanın daha mükəmməl forması hələ orta əsr İslam Şərqində irəli sürülmüşdü. Ş.Sührəvərdi yazırdı: «Bütün hərəkətverici və dərkedici qüvvələrin daşıyıcısı heyvani nəfıdır».² Lakin Şərqdə bunu da bilirdilər ki, bu «qüdrət» heyvani nəfsin insanın iç dünyasında, ümumi nəfsin strukturunda yüksək məqam tutmasından deyil, əksinə, ən aşağı pillədə qərar tutmaqla bədənə daha yaxın olmasından, bədənlə, cismani enerji ilə bilavasitə

---

¹ Вах: *З.Фрейд*. Введение в психоанализ. Лекции. М., 1989.

² *Ş.Sührəvərdi*. İşıq heykəlləri. – Şərq fəlsəfəsi. В., 1999, səh. 218.

təmas imkanından irəli gəlir.

Ehtiras ülvi hisslərlə müqayisədə aşağı pillədə dayansa da, olduqca güclü bir hissdir. Çünki həyatın dibindən, canlı olmağın təbiətindən, genetik məzmunundan çıxır. İnstinktiv səciyyə daşımaqla, əql və iradəyə birbaşa tabe deyil. Rene Dekart yazır ki, «ehtiras iradə ilə yaradıla bilməz. Yaranmış ehtirasdan da sadəcə iradi cəhdlə qurtulmaq mümkün deyil».¹

Bu – doğrudur. Amma bu, şəhvət qarşısında təslim olmaq və bu qəbahətə görə özünə bəraət qazandırmaq üçün əsas vermir. Belə ki, R. Dekart əslində artıq baş qaldırmış və nəzarətdən çıxmış şəhvət duyğusundan söhbət açır. Şəxsi iradə isə öz işini buna qədər görməli, yəni insan özünü öz hissi qarşısında belə ələcsiz vəziyyətə salmamalıdır. Bu, bir növ içki hərisliyini xatırladır. Özünə nəzarətin ən etibarlısı ayıqlıq vaxtındakı nəzarətdir. Yəni ən əsası ilk badələrdən imtinaadır. Əgər bunu etməsən, sərxoş olduqdan sonra nəzarət imkanı itir və sükan alqolun əlinə keçir.

Biz burada belə nasiranə mövzuya heç də təsadüfən toxunmadıq. Belə ki, məhəbbəti bəzən aludəçilik və hərisliklə müqayisə edirlər. Lakin içki düşkünlüyü, pul düşkünlüyü kimi, qadın düşkünlüyünün də məhəbbətlə heç bir əlaqəsi

---

¹ *Рене Декарт. Сочинения в двух томах. Том 1. М., 1989, стр. 501.*

yoxdur. İstər içkiyə, istər nəşəyə, istər pula, yaxud istərsə də şəhvət hissinə aludəçilik müxtəlif səbəblərdən də olsa mahiyyət etibarilə iradənin daxili nəzarəti itirməsi, beyinin dumanlanmasıdır. Maraqlıdır ki, məhəbbəti yuxarıda sadaladığımız kef vasitələri ilə müqayisə etməyin əleyhinə olanlar da onun məhz dumalandarıcı təsirini, əqlin gözünü örtməsinə ön plana çəkirlər.

*Eşqdən dünyaya saldım dumanlar,
Əqlin gözlərini etmişəm xumar¹.*

Məhəbbətin bu xüsusiyyəti, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, ya «ilk məhəbbət» adlandırdığımız «qısa qapanma»nın, ya da sağlam düşüncəyə tabe olmayan instinktiv duyğunun – şəhvət hissənin təzahürləridir. Maraqlıdır ki, bu iki kənar hal nəticə etibarı ilə eyni cür təsir göstərir. Görkəmli rus filosofu V.Solovyov yazır: «Yüksək insanda da Eros yaşayır, yaradır, amma düşünmür. Deməli, burada da onun bilavasitə predmeti – ağılçatan ideyalar yox, *tam cismani həyatdır*. İki Erot arasındakı əkslik isə əslində yalnız bu həyata əxlaqi və qeyri-əxlaqi münasibət arasında əkslikdir».² V.Solovyov məhəbbətin

---

¹ *Nizami Gəncəvi*. Xosrov və Şirin, səh.38.

² *Вл. Соловьев*. Сочинения в двух томах, том 2, М., 1990, стр.614.

mənəvi-insani formasını heyvani ehtirasdan fərqləndirməklə bərabər, onların təbiətində eyniyyət məqamının olub-olmamasını araşdırmağa çalışır. O, erotik hissin digər məhəbbət təzahürləri ilə əlaqəsi (əslində əlaqəsizliyi) barədə yazır: «Məhəbbət, özünün yüksək və aşağı təzahür səviyyəsində olmasından asılı olmayaraq, bir *erotik pafos* kimi istənilən halda Allaha sevgiyə, insana sevgiyə, valideynlərə və Vətənə, dost-qardaşa sevgiyə bənzəmir, – bu, hər şeydən əvvəl cismaniliyə meylidir».¹ Doğrudan da fərdi-cismani və ya başqa sözlə, cinsi məhəbbəti digər məhəbbət formalarından fərqləndirən başlıca cəhət burada şəhvani hissin az və ya çox dərəcədə iştirakıdır. V.Solovyov da məhz bu hissin mənə və məqsədini açmağa çalışır: «Lakin bu meylin, bu sevginin səbəbi, məqsədi nədir? Cismani aspektdə məhəbbət nəyə doğru bir cəhddir?... ». Bu yerdə o, Platonun Erotun gözəllikdən doğulması haqqında fikrini xatırladır və onun məhəbbət təlimini bar verməyən gözəl məxməri çiçəyə bənzədir.²

Şəhvət hissi instinktiv olsa da, əslində heç də sadə və yekcins olmayıb, mürəkkəb struktura malikdir. Burada bir tərəfdən yaradıcılıq ehtirası, digər tərəfdən, tamamlama hissi ehtiva olunur.

---

¹ Yenə orada, səh. 615.

² Yenə orada.

İnsan öz tərəf-müqabili ilə vüsala can atarkən, bunun məhz öz nəslini davam etdirmək kimi kortəbii və qeyri-şüuri bir ehtiyacın realizasiya cəhdi olduğu haqqında düşünür. Əslində adi düşüncə üçün bunun izahı çox çətindir və hətta xüsusi bioloji və sosial bilgilər də köməyə gəlmir. Ona görə də, insan bu hissi dərk etməyə heç təşəbbüs də göstərmir. Tamamlama hissi isə əslində daha universal bütövlüyə, kamilliyə, vəhdətə təbii meylin bir forması olmaqdan başqa, həm də qismən instinktiv yaradıcılıq cəhdindən törəmədir. Yəni insan nəslini davam etdirmək missiyasını üzərinə götürmək üçün insan təbiəti yarımçıq yox, bütövlükdə təmsil olunmalıdır. Bütövlük ancaq insan təbiətinin fərqli təzahürlərinin birləşməsi sayəsində əldə edilmiş olur. Birliyə, vəhdətə, harmoniyaya meylin əsasında isə, bir tərəfdən genetik-bioloji yaradıcılıq instinkti dayanırsa, digər tərəfdən, bu, insanın təbiətə, daha doğrusu, təbiətdəki ahəngə, harmoniyaya məftunluğunun xüsusi halıdır. İnsan təkcə tərəf-müqabillə deyil, onun simasında dünya harmoniyası ilə vüsəl tapmağa çalışır...

Bəli, biz hətta şəhvət hissində də «yuxarıdan aşağı» baxmağın, onu ancaq heyvaniliyin təzahürü hesab etməyin tərəfdarı deyilik. Bu hissi idarə edə bilmək üçün onu inkar etmək yox, anlamaq, dərk etmək lazımdır. Yəni şəhvani hiss ali duyğuların strukturuna daxil edilsə, həmişə

onların əhatəsində olsa, özündən daha yüksək hisslər müqabilində həlledici rol oynaya bilməz. Onu gözəl duyğulardan, digər hisslərlə qonşuluqdan, təmasdan təcrid etdikdə, onu gözümçüxdüya saldıqda, bağlı qapı arxasında saxladıqda isə *sıxılmış yay effekti* yaranır. O daha da azğınlaşır, vəhşiləşir və insanın öz əli ilə xalis heyvani (cismani) başlanğıca doğru itələnmiş olur. Halbuki, onda yaradıcı məhəbbətin qılgılıcı var və o, atəşə çevrilib canı yandırdığı kimi, işığa çevrilib qəlbi işıqlandıra da bilər. Yəni şəhvət hissi nəcib duyğular məcrasına düşdükdə sonrakı məhəbbətin təməl daşı da ola bilər.

Heyvani şəhvətdən fərqli olaraq *insani şəhvətin* şəfqət və ülfət məqamı! Ülvi hisslərlə təmasda o da incələşir, nəcibləşir, gözəlləşir; o bir utancaqlıq, bir xəfiflik, hətta bir həya ilə tamamlanır. Bəli, insanın sevgi və sayğı göstərdiyi insana, ömür-gün yoldaşına münasibətini, küçə qadınına münasibətlə, vəhşi, heyvani şəhvətin təzahürü ilə müqayisəmi etmək olar?! Vəhşi şəhvət məhəbbətin strukturuna daxil deyil; ona heç bir aidiyyəti yoxdur. Amma digər tərəfdən, cinsi məhəbbət şəhvani komponentdən tamamilə məhrum da deyil. Sadəcə nəzərə almaq lazımdır ki, buraya daxil olan şəhvət komponenti xeyli dərəcədə fərqli mənşəyə və hətta mahiyyətə malikdir. Əsas məsələ şəhvətin özünün diferensiasiyasıdır. Digər əsas məsələ bu hissənin hansı

digər hisslərlə qarışıq halda olmasıdır. Xalis, çıxmır duzu ancaq heyvanlar yeyir. İnsan isə onu xörəyə qatır. Əbu Turxan demişkən, «şəhvət məhəbbətin duzudur». Bu yerdə ingilislərin də bir atalar sözü yada düşür: «Məhəbbət həyatın duzudur». Yəni şəhvət məhəbbət kontekstində, məhəbbət isə həyat kontekstində daha dəyərlidir.

Dünyada gözəl olan çox şey var. Bəs qadın gözəlliyinə xüsusi münasibətin səbəbi nədir? Qadının hansı cəhəti; zahiri gözəlliyimi, zərifliyimi, aqlımı, xarakterimi, mənəvi keyfiyyətlərimi insanı daha çox cəlb edir? Burada hisslə duyulan nədir, ağılla dərk edilən nə?

İnsanın ictimailəşməsi və məhəbbətin transferi

İnsanın ictimailəşməsi kişilərin simasında lap qədimdən başlanır. Əslində cismani və mənəvi başlanğıcla (ruh və bədənlə) yanaşı sosial komponent də insanı fərqləndirən ilk zəruri şərtlərdən biridir. Ona görə də biz müasir dövrdə ümumiyyətlə insanın yox, məhz «qadının ictimailəşməsi» prosesindən danışmaq istərdik.

İnsanların ictimailəşməsi qədim tarixə malik olsa da, müxtəlif dövrlərdə bu ictimailəşmənin miqyası müxtəlif olmuşdur. Qadınların ictimailəşməsi neçə min illər ərzində ailə və qohum-qardaş miqyasından o tərəfə keçmədiyinə görə biz bunu tam ictimailəşmə hesab etmirik. Ailə bir tərəfdən cəmiyyətin özəyi olsa da, digər tərəfdən cəmiyyət üçün xeyli dərəcədə qapalı bir sistemdir. Qərbdə qadınlar ailə «baryerini» çoxdan keçiblər. Bizdə isə bu proses yeni-yeni başlayır və onun yaratdığı sosial-psixik təbəddülatların öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır.

Bu hadisə, heç şübhəsiz, məhəbbətə də təsir göstərir və onun xarakterini xeyli dərəcədə dəyişir.

Neçə əsrlər ərzində Şərqdə qadın üçün ictimailəşmə dərəcəsi «ata evi», «qayınata evi» və bunlar arasındakı yoldan ibarət olmuşdur. Qadının həyatında ən böyük dəyişiklik bir ailədən başqasına *köçmək*, *gəlmək*, «gəlin» olmaqdan ibarət idi. Bir ailədə oturub başqa ailə üçün hazırlanmaq – ciddi bir sosioloji və psixoloji problem, qadın üçün isə hətta məhəbbətlə müqayisə oluna biləcək dərəcədə əhəmiyyətli bir hadisə idi. Biz indi buna «ailə qurmaq» deyirik. Lakin uzun müddət, bəzən elə indi də qız üçün söhbət əslində «ailəyə köçməkdən» gedir.

«Məhəbbət» sferası bir adamla münasibəti əhatə edir. «Köçmək» isə qarşıya tək sevdiyini oğlanla yox, onun ailəsi ilə münasibətlər qurmaq problemi qoyur. Gəlin-qayınana ziddiyyəti də ailələr arasındakı fərqdən, bir ailədə yetişmiş insanın başqa ailənin qaydalarına, ruhuna nə dərəcədə adaptasiya oluna bilməsindən və ya hətta bu başqa ailəyə yeni qaydaları nə dərəcədə məharətlə tətbiq edə bilməsindən asılı olaraq yaranır.

Düzdür, Avropada qızlar «köçmür», onlar oğlanla birlikdə yeni ailə qururlar. İndi bizim şəhərlərdə də çox vaxt «köçmək» «qurmaq»la əvəzlənir. Hansı daha yaxşıdır?

Əlbəttə, adamın ağına gələn birinci rəy üstünlüyü *qurmağa* verir. Cəmiyyətin yüksək dərəcədə inkişaf etdiyi gen-bol bir şəraitdə bu, ola

bilsin ki, ən yaxşı variantdır. Hər halda, iki şəxs arasındakı məhəbbətin sınağı üçün daha lokal bir mühit yaranır.

Lakin burada da özünəməxsus problemlər ortaya çıxır. Əvvəla, yenicə təhsilini başa vurmuş gənclərin qısa müddətdə ailə üçün zəruri olan tam şərait yaratması qeyri-mümkündür. Ona görə də, bu şəraitin yaradılması yenə də valideynlərin öhdəsinə düşür. Yenə də mühit genişlənir, zövqlər toqquşur, sevgililər Kimlərdənsə asılı vəziyyətdə qalır.

Lakin tutaq ki, bütün çətinliklərə baxmayaraq, müstəqil yaşamaq istəyən gənclər hər şeyi özləri həll edirlər. Bu zaman onların fəaliyyət istiqamətləri sosial-iqtisadi problemlərə və məişət qayğılarına yönəlmiş olur ki, bu da yenə romantik məhəbbətin yerə enməsi və bəzən arxa plana keçməsi ilə nəticələnir. Bu halda birgə quruculuq işi, ortaq çətinliklər yoxsulluqdan və ya vaxt çatışmazlığından irəli gələn narahatlıqlar məhəbbəti daha ağır bir sınağa çəkir. İstər-istəməz belə bir fikir yaranır ki, gəlinin qurulu evə köçməsi, məişət məsələlərində daha təcrübəli və təmkinli olan yaşlı nəslin himayəsini qəbul etməsi sevgililərin münasibətində romantikanın qorunub saxlanması üçün daha əlverişli ola bilər.

Göründüyü kimi, «köçmək» və «qurmağın» – hərəsinin öz üstünlükləri və çatışmazlıqları

vardır. Bütün hallarda məhəbbəti sərt reallığın ağır sınaqları gözləyir. Məhəbbətin ikinci, daha realistik mərhələsi bundan sonra başlanır. Mənafe birliyi, birgə quruculuq işləri, ortaq çətinliklər, birgə mübarizə və bu mübarizədə qazanılan uğurların ortaq sevinci – bütün bunlar göydən yerə enmiş məhəbbətin yeni şəraitdə möhkəmlənməsi üçün əlavə impuls verir.

Lakin *ictimailəşmə* şəraitində məhəbbət üçün yeni təhlükələr və yeni sınaqlar ortaya çıxır. Müstəqil yaşamaq və ailəni dolandırmaq üçün kişi işləməli və vaxtının çox hissəsini evdən kənardakı keçirməli olur. Ərin ailə miqyasından kənardakı həyatı gəlin qarşısında ailə daxilində həyata uyğunlaşmaq və ya əri kimi ailədən çıxaraq ictimai həyata qatılmaq alternativini qoyur. Bu ikinci seçim ancaq son dövrlərdə aktuallaşmış və «qadınların ictimailəşməsi» prosesi üçün əsas olmuşdur. Bu zaman məhəbbət üçün yeni sınaqlar ortaya çıxır. Ərin iş yerində çoxlu sayda başqa qadınlar, gəlinin iş yerində də çoxlu sayda başqa kişilər çalışır ki, onlarla münasibətlərin qurulması zərurəti yeni mədəniyyət və yeni əxlaq normalarının formalaşmasını tələb edir. Şərqdə bu sahədə ənənəvilik olmadığından, çox vaxt Qərb stereotipləri önə keçir.

Ər və arvadın ailə daxilində keçirə bilməyi romantik anlar azalır. Məişətdə və ailə quruluşunda ortaya çıxan qayğılar, problemlər – bir tərəfdən, qayınata və qayınana ilə münasibətlərin çətinlikləri – ikinci tərəfdən, əgər kAsıbçılıq varsa maddi problemlər – üçüncü tərəfdən və s., və s. – hamısı yüksək estetik hissin və romantik anların əleyhinə işləyir.

Amma iş yerində... İş yerində hamı səliqə-sahmanlı, hamı sanki dərd-sərini evdə qoyub gəlir və burada rahat nəfəs alır, dinclik tapır.

İşdə dincəlmək paradoksu! Əlbəttə, bütün iş yerləri rahat deyil, insan burada da əlavə stress ala bilər. Və bunları da evinə daşıyır ki, bu da yenə məhəbbətin əleyhinədir.

Amma çox vaxt əsəblər ailədəki kimi tarım çəkilmir, qayğılar az olur. Zahirən hamı mədənidir və bir-birinə xoş sözlər deyir. Evdə xoş sözə həsrət qalan qadınlar bəzi iş yerlərində genbol kompliment eşidirlər. Bax, belə bir şəraitdə insanların romantik hiss üçün əhval ruhiyyəsi ailədəkindən daha əlverişli olur. Kimlərsə bu xoş əhval impulsunu işdə biruzə verməyə ehtəsərməğan gətirir. Kimlərsə «səadətini» elə işdə tapmağa çalışır.

İctimailəşmə faktoru subaylar və ailəlilər üçün xeyli fərqli üfüqlər açır. Daha doğrusu, hələ seçimini etməyənlər üçün geniş seçim meydanı açıldığı halda, könlünü artıq kiminləsə bağlamış

adamlar üçün nəfslə mübarizə meydanı açılır; məhəbbət və mənəviyyat sınağa çəkilir.

Beləliklə, qızların və dul qadınların ictimai həyata qatılması ilə ailəli qadınların işləməsi eyni tərtibli hadisə deyil və bu problemin geniş sosial-psixoloji tədqiqinə böyük ehtiyac vardır.

«Qadınların ictimailəşməsi» kişilərin iş yerlərini rəngarəng etməklə onları yeni həvəsə sala bilər. Xüsusən, ailə məhəbbəti həqiqi və güclü deyilsə, açılan yeni imkanlar müqabilində sınaqdan uğurla çıxmaq çətin ola bilər.

Qərbdə ictimai həyat ailə həyatına nəzərən daha önəmlidir. Ailələr çox vaxt qısa ömürlü olur. Qadınlar çoxdan ictimailəşiblər. Kişilər də ictimai həyatın açdığı «məhəbbət fonu»nu lazımınca dəyərləndirirlər.

Don Cuanlıq da təbii ki, Qərb təfəkkürünün məhsuludur. Əgər məqsəd sadəcə qadında maraq oyatmaq, onu «yoldan çıxarmaq», «ələ keçirmək»dirsə və kimsə bu sahədə çox məharətlidirsə, bunun böyük sevgi ilə, eşqlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Burada söhbət sadəcə olaraq hissiyatının fəvqünə qalxa bilməyən qadınların zəifliyindən və ya sadələvhlüyündən sui-istifadədən gedir. Bundan da pisi isə heç qəlbi ələ keçirməyə təşəbbüs də göstərmədən, hansı isə gözəlin sadəcə cisminə sahib olmaq, öz şəhvətini söndürmək üçün istifadə etmək və bu yolda

rəyasətdən, vəzifədən, var-dövlətdən yararlanmaqdır.

Əlbəttə, burada da həm zahirən, həm də nəticə etibarilə bir-birinə bənzəyən iki situasiya əxlaqi baxımdan fərqləndirilməlidir. Birinci halda, qarşı tərəf könüllü surətdə, heç bir inzibati və ya digər asılılığı olmayan, hətta heç tanımadığı adama pul müqabilində təslim olur. Gecə klublarının çoxu bu məqsədlərə xidmət edir. Burada qadın artıq konkret bir sosial-əxlaqi statusda çıxış edir. Və belə yerə gedən kişi də məhəbbət axtarmaq üçün yox, ancaq şəhvani hissini təmin etmək üçün gedir. Onun mənəvi təskinliyi də var ki, bu qadınları kluba o dəvət etməyib və onların əxlaqi üçün məsuliyyət daşımır. Qərbdə buna normal baxılır. Burada heç kimin öz kimliyini gizlətməsinə ehtiyacı olmur. Qərbdə belə hesab edilir ki, insan öz həyat tərzindən utanmamalıdır. Utanılacaq əməllər onsuz da hüquq müstəvisinə keçir. Hüquqla məhdudlaşdırılmayan bir sfera var ki, onun daxilində insan özünü tam azad hiss edə bilər. Yəni əməllər hüquq və ağılla tənzim olunur.

Şərqdə isə əxlaqi normadan azca da kənara çıxan əməllərin üstü açıldıqda hüquqda nəzərdə tutulduğuna nisbətən daha ağır cəza verildiyindən və ictimai tənbeh də həqarətli olduğundan, insanlar özlərinin hissi və iradi zəiflik məqamındaki əməllərini gizlətmək məcbu-

riyyətinə qalırlar. Nəticədə pərdəarxası real-
lıqlardan fərqli olaraq hamı zahirdə başqa cür, –
«abırlı» görünməyə çalışır; cəmiyyət riyakarlaşır,
əxlaqi baxımdan kimin kim olduğunu
müəyyənləşdirmək xeyli çətin olur. Beləliklə,
əxlaq məsələlərində Şərqdə insanları riyakarlığa
sövk edən ictimai tənbehin və cəzanın əmələ
adekvat olmaması, tərbiyəedici yox, qəhredici
olmasıdır.

Lakin digər hal da var. Öz sosial-əxlaqi
statusuna görə «küçə qadını» olmayan, ailədə və
cəmiyyətdə müəyyən mövqə tutan gənc qıza,
hətta ana olan, ailəsi olan bir qadına qarşı təhrikçi
münasibət və bu zaman vəzifə səlahiyyətlərindən
sui-istifadə edilməsi, – bu, daha ezamiyyət
sərgüzəşti, gecə klubuna getmək və ya hansı iş
ailəsiz qadınla könüllü münasibət qurmaq deyil.
Bu, sadəcə əxlaqi səbatsızlıq da deyil; əxlaqi
pozğunluğun ifrat halı, əsl cinayətdir və Qərbdə
belə münasibətə, hətta «sadəcə» təşəbbüsə görə
ciddi hüquqi cəza nəzərdə tutulur. Bəli, bizim
bəyənmədiyimiz Qərbdə vəzifəli şəxsin
tabeliyində olan işçiyə başqa gözlə baxması,
müəllimin öz tələbəsinə müsbət qiymət
müqabilində təmənnalı münasibət bəsləməsi
halları nəinki hüquqi məsuliyyətə cəlb olunur,
hətta cəmiyyət özü belə adamları Daşqalaq edir
və ən başlıcası, belə şey normal insanların heç
qəlbindən də keçmir; yəni Qərb bu məsələdə

hüquq və əxlaqın adekvatlığına nail ola bilmişdir. Qadınlar da öz hüquqlarını gözəl bildiyindən və qarşı tərəfin qeyri-əxlaqi rəftarına görə onun əvəzinə utanmaq məcburiyyətində olmadıqlarından*, belə hallarda mütləq məhkəməyə müraciət edirlər.*[□] Fəal hüquq, hüquqi mədəniyyətin yüksəkliyi nəticə etibarilə əxlaqı da yönləndirir. Yəni kişi qarşı tərəfin utandığındanmı, ya nədənsə susmayacağına əmin olduğu üçün heç belə bir təşəbbüs də göstərmir. Çünki cəzanın, ictimai tənbehin qaçılmaz olduğunu bilir. (Tək bir *Monika* əhvalatı hamıya görk deyildimi?). Tədricən bu qorxu əxlaqi mövqeyi formalaşdırır, daha doğrusu peşə əxlaqi

---

[□] Şərqdə qadın günahsız olanda, «abrını itirən» kişidən daha çox qadın olur. Məhz bu sosial ədalətsizlik, ayrı-seçkilik kişilərə bu üstün vəziyyətdən sui-istifadə üçün meydan açır.

^{□*} Qərbdə (xüsusən ABŞ-da) qadınların bu hüququ bəzən absurd səviyyəsinə qaldırılır və nəticədə hətta şantaj üçün baza yaranır. Qadın istədiyi kimi açıq-saçıq geyinə bilər, amma vəzifəli kişi sadəcə ona diqqətlə («pis gözlə», yaxud hətta «yaxşı gözlə», – fərqi yoxdur) baxsa, bu, qadının məhkəməyə müraciət edib cərimə kəsdirməsi üçün yetərlidir. Həyat şəraitinin yüksək olduğu Qərb ölkələrində hakimlər qadınların öz «şef»lərini səbəbsiz yerə cərimə etdirməsi üçün əsas görmədiklərindən, belə məsələlərdə bir qayda olaraq qadınların xeyrinə qərar çıxarırlar və bundan xeyli pul qazananlar da olur.

qərarlaşır və öz işçisi ilə «sərbəst» rəftar, ona təmənnalı və ya sırtıq münasibət vəzifəli şəxsin heç ağına da gəlmir.

Bəs bizdə? Hüquq öz funksiyasını yerinə yetirə bilmədiyindən və hüquqi mədəniyyət aşağı olduğundan sırtıq münasibətlə üzləşən qadın nə edəcəyini bilmir; ya ürək ağrısı ilə təhqirlərə dözməli, ya iş tapmağın belə çətin olduğu bir vaxtda «üzü sulu» işdən çıxmalı, ya da bunu ərinə, qardaşına, atasına deməklə qan tökülməsinə bais olmalıdır. Qərbdə ən optimal sayılan məhkəməyə müraciət variantı isə heç ağıla da gəlmir. «Kişilər» də məhz qadının bu «əlacsız» vəziyyətindən, «özünü biabır etmək istəməməsindən» sui-istifadə edirlər.

Əlbəttə, məhəbbət haqqındakı əsərdə söhbət təhsil müəssisələrində, iş yerlərində gənc qız və oğlanlar, subay kişi və qadınlar arasında yaranan sağlam dostluq münasibətlərindən və ya məhəbbətdən getsə, daha çox yerinə düşərdi. Lakin yuxarıda baxdığımız neqativ hallar o dərəcədə aktuallaşmış ki, biz bu kontekstdə psevdoməhəbbətdən və hətta antiməhəbbətdən də danışmaq məcburiyyətində qallırıq.

Təəssüflər olsun ki, poetik idealda eşqi göylərə qaldıran, məhəbbəti saf, təmiz və hətta müqəddəs duyğu kimi vəsf edən Şərq kişiləri ictimai həyatın reallığına enəndə çox vaxt başqa hava çalırlar. Görünür, burada ictimai rəyin

düzgün formalaşmaması və kişi ilə qadın arasında məsuliyyət dərəcələrinin düzgün bölünməməsinin də rolu vardır. Belə ki, elə bil bütün məsuliyyət qadının üzərinə atılmışdır. Kişinin təhrikçi münasibətindən daha çox, qadın zəifliyi məzəmmət olunur. Bizim fikrimizə görə isə güclü cinsin nümayəndəsi olmaqla kişi daha çox məsuliyyət daşmalıdır. Lakin günahın çoxu kişilərdən də çox cəmiyyətdədir. Naqis cəmiyyətdə yüksək mənəviyyətin qorunması çətin olur.

Səbəblərdən biri də eşq ideologiyasının reallıqdan çox uzaq olması, adi insanlar üçün əlçatmaz olmasıdır.

Qərbdə evlənənlərin istifadəsində real ictimai mühitdən, hakim mənəvi dəyərlər sistemindən, üstün ictimai rəydən, ailə iqtisadiyyatından, hətta psixoloji və fizioloji bilgilərdən çıxış edən, əməli həyatda yararlı, mükəmməl bir ailə-məhəbbət təlimi vardır. Bizimkilər isə məcnunluqla, yüksək eşq ideali ilə elə yüksəklərə qalxıblar ki, buradan nəinki ailə həyatı, heç ümumiyyətlə yer də görünmür. Real həyatda, ailə münasibətlərində bu konsepsiya kara gəlir. Daha doğrusu, «*aşiqlik istedadı*», cəmiyyətin fəvqünə qalxmaq əzmi seçilmişlərin qismətidir. Həm də bu seçilmişlər adi mənada xoşbəxt ola bilməyərək, ancaq «*cəfadan zövq almağa*» məhkumdurlar.

İnsanların böyük əksəriyyəti isə ictimai mühitin, mövcud sosial reallığın bir hissəsidir. «Normal insanların» məhəbbətləri də öz səviyələrinə uyğun olur. Şərqdə isə «normal məhəbbət» konsepsiyası yaradılmayıb; görünür, bu əskiklik sayılıb. Ona görə də, ailə quran gənclərin zehmində və əməli istifadəsində onlara yardımçı ola biləcək heç bir örnək, təlimat yoxdur. Bu sahədə biz bəyənmədiyimiz qərblilərdən geri qalırıq. Ailə isə ancaq qadınlarımızın fədakarlığı sayəsində qorunub saxlanır.

Təəssüflər olsun ki, bizdə qadına ikili münasibət az qala normaya çevrilmişdir. Özümünkü və başqası bölgüsü getmiş, əxlaqi eqoizm hakim kəsilmişdir; «hər kəs ancaq öz ailəsinə cavabdehdir».

Başqalarının haqq yolundan, əxlaq yolundan uzaqlaşmasına biganəlik göstərilir və bəzən hətta dəstək verilir. Bu «özgəyə» biganəlik hissi, antimilli mahiyyət kəsb edən fərdiyyətçilik və eqoizm özünü ancaq saf məhəbbət, izzəti-nəfs və namus məsələlərində deyil, daha geniş dairədə göstərir. Məmməd Araz da «Məndən ötdü, qardaşıma dəydi...» şeirində diqqəti məhz bu cəhətə yönəltdir:

Səndən, məndən ötən zərbə

*Vətən, Vətən, sənə dəydi...*¹

Vətən isə təkcə torpaq deyil, ərazi deyil, həm də milli mənəviyyat, milli namus və qey-rətdir. Ətrafda milli-mənəvi ənənələr pozulursa, məhəbbət ucuzlaşarsa, maddi ehtiyac ülvi hissləri ayaq altına atırsa, Füzulinin, Aşıq Ələsgərin vəsf etdiyi gözəllər mənən dəyərsizləşsə, – və bütün bunlar sənin Vətəninə, ən yaxın ətrafında baş verirsə, özünün də, övladlarının da gec-tez bu xəstəliyə mübtəla olmayacağına əminlik haradandır? Axı, insan mühidə formalaşır. Və bu mühidə «söymə nökrə atama, söyərlər bəy atana» timsalı da vardır.

Şair biganəlikdən danışır. Lakin bu mühitin pozulmasında bilavasitə iştirak edən, əxlaqi dəyərlərə, bakirə könüllərə qəsd edən «insanlar» da var. Onlar bizim aramızda olmaqla yanaşı, həm də «hörmət sahibləridir». Belə olan halda, kimsə soruşa bilər ki, heç olmazsa özü düz olmağa çalışsan bu binəva «biganə»nin təqsiri nədir?

Amma bütün məsələ də elə bundadır ki, əxlaqi normalardan kənara çıxan pozğun adamlar, naqislər, tüfeylilər hər yerdə ola bilər; lakin cəmiyyət onları məzəmmət edir, islah etməyə çalışır, cəzalandırır. Fəciə o zaman baş verir ki,

---

¹*Məmməd Araz*. Seçilmiş əsərləri. B., «Çaşı-oğlu», 2004, səh. 61.

cəmiyyət onları başa mindirir. Bu isə ancaq biganəlik, etinasızlıq xəstəliyinə tutulmuş cəmiyyətdə mümkündür. Buna ancaq özünü, özünün də ancaq bugününü düşünən, «burnunun ucundan o tərəfi görə bilməyənlər» rəvac verə bilər.

Özünü qorumaq istəyən, ilk növbədə məhz ətrafını, yaşadığı mənəvi mühiti qorunmalı deyilmi? Özünü mənən yüksək görə bilmək üçün yüksək mənəviyyətli millətin nümayəndəsi olmaq şərt deyilmi? Alçaldılmış və təhqir olunmuş millətin övladı baş ucalığı, qəlb rahatlığı tapa bilərmi? Qəlbində Vətən sevgisi, millət sevgisi olmayan adamın şəxsi məhəbbətinə, ailə sevgisinə inanmaq olarmı?

Bu sualların cavabını şair gözəl vermişdir:

*Mən vətəni canım kimi sevərəm,
Ruhum, atım, qanım kimi sevərəm.*¹

Yaxud:

*Vətəni sevməyən insan olmaz,
Olsa da ol şəxsə də vicdan olmaz.*²

Lakin, əlbəttə, vicdansızlıq, biganəlik, milli heysiyyətdən məhrumluq heç də hamıya aid deyil. Hələ də millətin hər bir nümayəndəsinin

---

¹ *Abbas Səhhət*. Əsərləri iki cildə. I cild. B., 1975, səh. 81.

² Yenə orada, səh. 35.

şərəf və ləyaqətini özününkü hesab edən, hər bir Vətən qızına alçaldıcı münasibətin qeyrətini çəkən, Xocalı faciəsini də, Dubay ləkəsini də, əsir düşən və ya maddi ehtiyac üzündən könlünü satan, təhqir olunan hər bir qız-gəlinin izzəti-nəfsini də özününkü sayan və qəlbi qübar bağlayan, millətin bu böyük dərdsini öz çiyinlərində daşıyan və bu ağırlıqdan bir az xilas olmaq üçün «mənə biganəlik öyrət, ürəyim», – deyən, amma bir an da biganə ola bilməyən Məmməd Arazlar nə yaxşı ki, hələ vardır... Vardır?!

Gözümüzün qabağında zəmanə eşqi ehtirasın ayağına verir. Yeni «aşıqlar» peyda olur və dinə, millətə, adət-ənənəyə meydan oxuyur. Həyat bayağılaşır. Böyük ideallar qərbləşmək pərdəsi altında qurban verilir. Amma Qərb heç biz sandığımız kimi deyil. Daha çox bayağılaşan əslində çağdaş Şərkdir.

Şərq və Qərb məhəbbət konsepsiyalarının müqayisəli təhlili

Əlbəttə, aşıq olmaq adamın özündən asılı deyil. Amma onu tənzimləmək, digər ali hissələrlə tamamlamaq insanın öz işidir; insanlıq borcudur. İnsanlıq aşıqlıya qurban verilə bilməz. İfrata vardırılan eşq istənilən halda faciə ilə sonuclanır. Vüsəl olmayanda bu hissənin faciəyə gətirəcəyi aydındır. Bəs vüsəl olanda necə?

Yeri gəlmişkən, şairlər belə böyük eşqləri nəyə görə vüsəllə tamamlamırlar? Çünki vüsəl ideallaşdırılmış eşqin qənimidir. Həsərət isə, əksinə, eşqi daha da alovlandırır.

Nəsimi deyir:

*Səndən irəğ, ey sənəm, şamü səhər yanaram,
Vəsli ni arzularam, dəxi betər yanaram.*

*Məndən irəğ olduğun bağrımı qan eylədi,
Oldu gözümdən rəvan xuni-cigər, yanaram.¹*

Bu misralar Şərq poeziyası üçün çox səciyyəvidir. Məhəbbətdən ancaq vüsəlaqədərki mərhələdə, əlçatmazlıqdan doğan yangı, həsrət hissi, qəm-kədər vəsf olunur. Bu məhəbbət real həyat müstəvisinə, insanlararası münasibətə tətbiq olunmaq üçün deyil. Çünki qarşı tərəfə adekvat olmayan münasibət bəslənir və reallıqla üzləşdikdə heç də hər şeyin *fərz edildiyi* kimi olmadığı üzə çıxır. Yəni evlənmək üçün, ailə

---

¹ Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. B., «Azərənşır», 1973, səh. 127.

qurmaq üçün sevgi əsas şərt olsa da, kafi şərt deyil. Ailə qurarkən insan istər-istəməz həyatın nasirənə reallıqları ilə də üzləşməli olur. Sevdiyi insanla da sonrakı münasibətlər istər-istəməz bu reallıqlarla vasitələnir. Əlbəttə, bütün bunlar qabaqcadan nəzərə alınsa, bütün hisslər bir hissə müncər edilməsə, sevənin qəlbində sevgilidən başqa həyatı reallıqlar üçün də yer saxlansa, belə sevginin ömrü uzun ola bilər. İfrata varmış hissiyyat isə reallığa sığmadığı üçün parçalanmağa məhkumdur.

Bəli, aşıq olmaq adamın özündən, yəni iradəsindən asılı deyil, amma səviyyəsindən asılıdır. İfrata varılması, hansı isə hissənin mütləqləşməsi mənəvi aləm ahəngdar inkişaf etmədikdə, intellektual-mənəvi səviyyənin hələ aşağı olduğu çağlarda mümkündür. Təsadüfi deyildir ki, adətən *ilk məhəbbət* ifrata varır. Və bu da təsadüfi deyildir ki, müdriklərimiz «ilk məhəbbətin gözü kor olar», – demişlər. İlk məhəbbət – dərk olunmamış, insanın özü üçün aşkarlanmamış məhəbbətdir. Yəni burada şüur yox, qeyri-şüuri başlanğıc (*aşkarlanmayan şüur*) həlledici rol oynayır. Bundan başqa, bu yaş həddində insanın digər böyük duyğuları – valideyn qarşısında borc, millət və vətən sevgisi, insanlıq məsuliyyəti hələ formalaşmamış olduğundan, tez baş qaldıran bir hissə mənəvi aləmdəki bütün boşluğu dolduraraq öz monopoliyasını yaradır. Bu hissə Səmərqəndi,

Buxaranı bir gözəlin qara gözlərinə qurban verməkdən daha güclü bir hissdır. Çünki öz həyatını vermək əzmindədir. Hətta daha çox; dünyada böyük, gözəl, möhtəşəm nə varsa, – hamısı bir fərdi məhəbbətə qurban verilə bilərmiş. Bu ideya C.Cabbarlıya məxsus pafosla belə ifadə olunur:

*Sənsiz güllər açılmasın, axar çaylar dayansın,
Oxu, bülbül, bəlkə yarım oyansın...
Mən bir sönməz ulduzam ki, daim işıq saçaram.
Mən bir susmaz bülbüləm ki, güldən-gülə uçarım.
Mən bir saqlı aləməm ki, sevgilərdir açarım.
Sənsiz günəş görünməsin, qaralara boyansın,
Oxu, bülbül, bəlkə yarım oyansın...¹*

Hisslər necə də möhtəşəmdir! Heç şübhəsiz, Şərq poetik təfəkkürünün ən gözəl nümunələrindəndir.

Lakin vəcd məqamında hissın kükrəyib coşması, zirvəyə yüksəlməsi poeziya üçün nə dərəcədə məqbuldursa, bir anın yox, daha böyük zaman intervalınının, insan ömrünün, bəşər tarixinin məntiqindən çıxış edən sağlam düşüncə üçün o dərəcədə yolverilməzdir. Çünki bu şerddə də bütün klsassik Şərq poeziyasına uyğun olaraq məhəbbət eqoist səciyyə daşıyır. Günəş olmasa – həyat da olmaz, sevənlər də! Biz şairi müstəqim

---

¹ *Cəfər Cabbarlı*. Seçilmiş əsərləri. B., «Çaşıoğlu», 2004, səh. 317.

mənada, nasirənə anlamaq mövqeyindən çox uzağıq. Amma, bununla belə, gülün və günəşin daha universal sevgi rəmzləri olduğunu da unuda bilmərik. Yəni ən gözəl hissın də ifrata varılması onun öz əksliyinə çevrilir.

Əlbəttə, poeziyada önəmli olan hissidir. Bir hiss tərənnüm olunarkən, yerdə qalan hər şey yaddan çıxarılır. Ona görə də, poetik təfəkkürlə çox da uzağa getmək mümkün deyil. Real həyatda isə sevgi hisslə əqlin vəhdəti şəklində təzahür edir. Sadəcə, insanın öz hisslərini anlamaq və onu reallıq müstəvisinə keçirə bilmək səriştəsi olmalıdır. Özünü hisslərin ixtiyarına buraxmaq *fərdi azadlığın* yüksək dərəcəsi olsa da, hissləri cilovlamaq, ictimai reallığı, başqalarının varlığını və hisslərini də nəzərə almaq sosial yetkinliyin, *şəxsiyyət azadlığının* yüksək təzahürüdür. Məhz sosial müstəvidə məhəbbətin duyğusal komponenti ilə yanaşı, əqli komponenti də inkişaf edir.

Şərqdə isə hiss əqlə yer qoymur. Görünür, belə bir disbalansın nəticəsidir ki, fərdi məhəbbətinin əsiri olanlar, nəinki başqa insanların, heç sevgilisinin də duyğularına sayğı ilə yanaşmırlar. Sevgili üçün dünyaları verməyə hazır olanlar onu duymaq və bu duyğuya hörmət bəsləmək «əziyyətinə» qatlaşa bilmirlər. Bunun nəticəsidir ki, «qız qaçırmaq» ənənəsi kimi vəhşi bir hala haqq qazandıranlar da tapılır. Və bəzən

bunu böyük məhəbbətin sosial maneələrə qarşı mübarizəsi kimi dəyərləndirirlər. Bəs qız özü razı olmayanda belə bir addım atanlar hansı mənəvi mühitin yetirmləridir? Qərbdə bu ancaq cinayət kimi qiymətləndirilir. Bizim hüquq normalarına görə də belədir. Amma bəs bunu adət kimi qələmə verməyə çalışanların nəzərində necə?

Belə halların baş verməsi hissini böyüklüyündən yox, intellektin zəifliyindən, digər hissələrin və həyatın mənası haqqında, insanın sosial və mənəvi məsuliyyəti haqqında bilgilərin azlığındandır.

Hissin böyüklüyü bəzən onun hələ difrensiallaşmamış olmasının nəticəsidir. Hisslərin tərbiyə olunması, insanın öz hissələrini dərk etməyə çalışması və onları fərqləndirməsi, təsnif etməsi, səbəblərini anlaması mənəvi-intellektual inkişafın məqamlarıdır. Yəni məhəbbət ancaq hiss müstəvisində deyil, intellekt müstəvisində də nəzərdən keçirilməlidir. Güclü hissini idarə olunması üçün dərin düşüncə və böyük iradə tələb olunur. Horatsi demişkən, əqlə idarə oluna bilməyən böyük qüvvə öz məxsusi ağırlığı altında əzilməyə məhkumdur. Mənəviyyətsiz adamın ağıllı olması ziyan verdiyi kimi, ağılsız adamın da hissiyatının güclü olması ziyanlıdır.

Amma məhəbbətə bu cür baxışın əleyhdarları da vardır. Xüsusən də Şərqdə. Bu mövqeyin konseptual ifadəsini mən hələ təqribən 30 il

bundan əvvəl tanınmış filosoflarımızdan birinin münasibətində görmüşəm. O vaxt mən hələ BDU-nun aspirantı olarkən «Məhəbbət və intellekt» kitabı üzərində işləyirdim. Şərq poeziyasının fəlsəfəsi ilə məşğul olan və bu problemin mütəxəssisi saydığım professor Camal Mustafayev mənim bu təşəbbüsmədən xəbər tutunca çox hiddətləndi: – «Ah, siz fiziklər, bircə məhəbbət qalıb saf, təmiz, buna da intellektmi qatmaq istəyirsiniz?». «Məsləhət bilmirəm», – dedi. Əlim işdən soyudu, neçə illər ərzində bu mövzuda vaxtaşırı qeydlər etsəm də, kitabımı yazmadım.

«Hər pis şeyin yaxşı tərəfi də var», – deyirlər. Bu vaxt ərzində mən məhəbbətin intellektual-fəlsəfi aspektləri ilə əlaqədar daha çox mənbələrlə tanış ola bildim. Ona görə də, üstündən 30 il keçdikdən sonra mən öz möv-qeyimdə daha israrlıyam. Əqllə sərirləşdirilmə-yən yanar məhəbbət uçub gedəcək. Bu yerdə Əbu Turxanın bir bəndi yadıma düşdü:

*Fikir cövhərini odda yapmasan,
Soyuq düşüncədən şafqət sönəcək.
Sevgi atəşinə hikmət qatmasan,
Kərəmlər yanaraq külə dönəcək.*

Belə düşünmək ki, Şərq həmişə duyğusal olmuş və əqlin rolunu dəyərləndirməmişdir, –

səhv olardı. Əksinə, rəssionalizm ilk dəfə Şərqdə təşəkkül tapmışdır. Elm, bilik də məhəbbətdən az vəsf olunmamışdır. Hətta sevgilərin ən böyüyü aqla, kamala ünvanlanmışdır.

Yuxarıda Əbu Turxandan misal gətirdiyimiz rübaidə diqqət tarixən «gül» və «bülbül» təşbəhlərinin mənasının dəyişməsinə yönəldilmişdi. Başqa bir şerində Əbu Turxan bülbülün gülə sevgisini vətən hissi ilə əlaqələndirir:

*Elə ki, bülbül ahu-zar edir,
Gülə sevgisini bil, izhar edir,
Gül ona vətəndir, burda sevənlər
Vətəni özünə nazlı yar edir.*

Lakin təəssüf ki, sonralar İslam şərqində renessans dövrü keçdikdən, hisslər öz əvvəlki yüksək məzmununu itirdikdən, hikmət mərtəbəsindən zövq-səfa mərtəbəsinə endikdən sonra eşqin hüdudları da məhdudlaşmış, gül-bülbül münasibəti də ancaq oğlanla qız arasında münasibət çərçivəsinə salınmışdır.

Şərq ölkələrində ancaq kapitalist ictimai-iqtisadi münasibətlərinin formalaşmağa başladığı dövrdə milli hiss, dövlətçilik şüuru, vətən sevgisi yenidən güclənmişdir. Bu baxımdan, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda bütün mənalarda mənəvi yüksəliş illəri olmuş, insanlar azadlıq və səadətin ancaq milli istiqlal sayəsində əldə edilə biləcəyini

dərk etmiş, vətən sevgisi güclənmiş, yeni məzmun və mündəricə kəsb etmişdir. Məhz bu dövrün ab-havası Abbas Səhhətə Vətən haqqında «sevgili canan», «könlümün sevgili məhbubu», – deməyə imkan vermişdir.

Yaxud Əhməd Cavad Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətinin yaranması ilə əlaqədar öz sevinc və məhəbbətini belə ifadə edir:

*Sən qüdrətin aşıb-daşan vaxtında,
Mələklərin gülüşündən yarandın.
Səhər dilli bir fincanın əli ilə
Ahuların duruşundan yarandın.*

*Ay işığı, gözəlliyin, qızlığın,
Çiçəklərlə öpüşündən yarandın.
Sərinlətdin baxışınla könlümü,
Buludların uçuşundan yarandım .¹*

Bu şer parçasını öz kitabında iqtibas gətirən professor Şamil Qurbanov yazır: «Azərbaycan Demokratik Respublikası xalqımız üçün onun taleyinə doğan dan ulduzu, «qaranlıqda boğularkən» ümitsizliyə qapıldığı bir vaxtda göydən enmiş ilahi bir qüvvənin ərməğanı idi. Şairi və onun oxucularını belə bir yüksək poetik

---

¹ Ş.Qurbanov. Məmməd Əmin Rəsulzadə. «Nurlan», 2001, səh. 80.

pafosa sövq edən də, gözünə işıq, qəlbinə sevinc verən də məhz bu möcüzəli bir varlıq idi».¹ Milli istiqlalın yaratdığı fərəh duyğusu həm də vətən sevgisinin təzahür formasıdır.

Abbas Səhhət və Əhməd Cavad kimi müqtədir şairlərin vətən sevgisini tərənnüm etməsi müəyyən mənada ənənəvi Şərq poeziyasının hüdudlarını keçmək anlamını versə də, bu sevginin ifadə formaları yenə də Şərq poetik təfəkkürünə uyğun gəlir. İlk baxışdan belə düşünmək olar ki, əsas forma yox, mövzudur; yəni sevginin ünvanı dəyişilmişdir. Lakin burada forma özü də bilavasitə mentaliteti ifadə edir. Belə ki, şairlərimizin yenə də sevgili qızlara, gözəllərə ünvanlanmışdır ənənəvi ifadələrdən, metaforalardan, bənzətmələrdən istifadə etməsi sevgi hissini hələ də diferensiaslaşmaması, daha çox abstrak səciyyə daşmasının nəticəsidir. Qərbdə isə hətta poetik obrazlar da konkretləşmiş, vətənin, azadlığın, istiqlalın yaratdığı sevgi duyğuları spesifik bədii ifadə forması kəsb etmişdir. Burada hər şey məhəbbətdə əqli komponentin iştirak dərəcəsiindən ibarətdir.

Bəli, Qərb sevgisi rasionallaşdırılmış və görünür məhz bunun sayəsində diferensiaslaşmış sevgidir. Yəni ancaq sevginin obyektı dəyişmiş, onun xarakteri də, məzmunu da dəyişir. Məsələn, vətən sevgisi daha «ay işığından» deyil,

---

¹ Yenə orada.

dövlətçilik şüurundan, vətəndaşlıq qürurundan qidalanır.

Qərbdə dövlətçilik şüuru, milli təəssübkeşlik və vətən hissi də intellekt süzgəcindən keçərək formalaşmışdır. İntellekt isə hər şeyi öz yerinə qoyduğundan, hissləri tənzim etdiyindən Qərbdə insanın əməli də, hissi də ictimai normalar çərçivəsində inkişaf etmişdir. Məhəbbət daha çox intellektual təsirə məruz qalmış və sosiallaşmışdır.

Şərqdə də ictimai şüur, mövcud əxlaq normaları, adət-ənənə məhəbbət hissində təsir edən amillər sırasındadır. Lakin burada məhəbbətin fərdilik dərəcəsi, məhrəmliyi yüksək olduğundan daha çox iç dünyasına aid olmuş, sosiallaşmamışdır. Digər tərəfdən, ictimai amil çox vaxt vüsala maneə kimi ortaya çıxdığından, məhəbbət reallığın baryerlərini aşmaq üçün daha yüksək emosional potensial kəsb etməli olur. Lope de Veqa məhz bu cəhəti nəzərə alaraq demişdir: «Məhəbbəti heç nə keçilməz maneələr qədər artırır». ¹

Məhəbbət hissini artırığı isə, Qərbdə çox vaxt pis əlamət hesab olunmuşdur. Ailənin maraqları ön plana çəkildiyindən sevgi amili imkan daxilində istisna olunur. *L. Stonenin* «1500-1800-cü illərdə İngiltərədə ailə, seks və evlənmə» əsərində yazdığı kimi yeni dövrün ilk əsrlərində

---

¹ Энциклопедия ума, стр. 209.

bü ölkədə romantik məhəbbət və etirasın nıgah üçün əsas kimi götürülməsi ittiham olunurdu.¹ Fransada isə sevgi və etiras ancaq məşuqə saxlamaq üçün əsas ola bilər; ailə qurmağın şərtləri isə daha çox ölçülüb-biçilmiş planlar əsasında qurulurdu.² Həmin planlar ki, biz ona həmişə rişxəndlə yanaşmışıq. «Əhməd haradadır?» filmində «məgər evlənmək də planladır?», – sualı hətta bizim çağdaş düşüncə üçün də çox səciyyəvidir. Ürək hökm edən yerdə ağıl nə haqla plan qurur? Burada biz ifrat Qərb düşüncəsi simvolizə etmək üçün Əbu Turxandan misal gətirdiyimiz bir şeri yada salmaq istərdik:

*Çox uzun sürən hiss, həyəcanlar,
Qərinələr, illər, lap qısa anlar,
Hamısı zamanın hissələridir,
Böyük bir planın hissələridir.*

Bizdə belə bir fikir var ki, guya ailənin planlaşdırılması ideyası məhəbbətin ülvyyətinə qəsdidir. Qərbdə isə, göründüyü kimi, məhəbbət özü az qala ailə planlarına qəsd kimi dəyərləndirilir. Qərdə gənclərin evlənməsi, ailə qur-

---

¹ L.Stone. The Family, Sex and Marriage in England, 1500-1800. N.Y. Harper & Row, 1977, p. 86.

² Le Roy Ladurie E. Montaillo / Trans. B. Bray. N. Y.: George Braziller, 1978, p. 186-187.

ması ilə bağlı bir sıra tədqiqatlara nəzər saldıqda təəccüblənməmək olmur. Məsələn, son vaxtlarda Nobel mükafatına layiq görülmüş tədqiqatlardan birində «nigah bazarı»ndan bəhs edilir, Şərq poeziyasında ənənəvi olan aşiq-məşuq münasibətləri bazar iqtisadiyyatı konteksinə salınır. Amerika iqtisadçısı Q.S.Bekker «İnsan davranışı; iqtisadi yanaşma» əsərində yazır: «İnsan nigah bazarına daxil olarkən ümid edir ki, onun nigahda qazancı subaylıq zamanındakına nisbətən çox olacaq».¹

Qərbdə evlilik məhəbbət və ya cinsi münasibət mənasında yox, daha çox dərəcədə birgə mülkiyyət və birgə təsərrüfat mənasında başa düşülür. Hüquq müstəvisində evlənmək və boşanmaq prosedurları da müvafiq olaraq mülkiyyətin birləşməsi və bölgüsü məsələsi kimi ortaya çıxır. Kiminlə isə «dostluq» etmək, müntəzəm cinsi münasibətlərdə olmaq evlilik üçün əsas sayılmır. Q.S.Bekker yazır: «Məsələn, kişi və qadın uşaqların tərbiyəsində, ev təsərrüfatında və digər faydalı məsələlərdə ailə qurmağın əhəmiyyətli olduğuna əmin olana qədər nigaha girməyi təxirə salırlar».²

---

¹ *Гэри С.Беккер. Человеческое поведение; экономический подход. М., ГУ ВШЭ, 2003. стр. 396.*

² Yenə orada. səh. 397.

Əlbəttə, kapitalizm dünyasında bütün məsələlərdə olduğu kimi, ailə qurulmasında da kapitalın ən önəmli fakt kimi ortaya çıxması təəccüblü olmamalıdır. Həm də belə düşünmək ki, qərblilər məhəbbəti ümumiyyətlə nəzərə almırlar, – düzgün olmazdı: «Oxucular soruşa bilərlər ki, mənim tədqiqatlarımda romantik bağlılıq üçün də yer vardırımı, yoxsa məhəbbət iqtisadi yanaşma çərçivəsində öyrənilmək üçün həddindən artıq emosional və irrasionaldırımı?».¹ Bu kontekstdə Qeri Bekker müasir Qərb ölkələrində bəzi cəmiyyətlərdən fərqli olaraq, nigah zamanı məhəbbətin hər halda nəzərə alındığını da qeyd edir.² Bu «bəzi cəmiyyətlər» görəsən hansılardır? Nə qədər paradoksal görünsə də, Bekker yəqin bizi, islam ölkələrini nəzərdə tutur. (Kor kora lağ etməsə, bağı çatlayar). Görünür, burada çadra amili əsas rol oynayır. Sifətini görmədiyin, toxunmadığın adamı sevmək Qərb təfəkkürü üçün anlaşılmazdır. Digər tərəfdən, Qərbdə belə təsəvvür var ki, müsəlman ölkələrində qızı ərə «başlıq» müqabilində verirlər.

Doğrudan da, Qərbdə *başlıq* yoxdur, lakin əvəzində plan var. *Başlıq* isə Şərqdə heç də universal xarakter daşımır və həm də bəzən rasional motivlərə əsaslanır. Məsələn, qərblilər *başlıq* alsaydılar, onun məbləği ali təhsilli, çox

---

¹ Yenə orada. səh. 402.

² Yenə orada.

görmüş, çox gəzmiş qızlar üçün daha böyük olardı. Türkmənistanda isə orta təhsilli qız üçün *başlıq* ali təhsillidən artıqdır. Ən yüksək məzənnə isə heç təhsil görməmiş, evdən-əşiyə çıxmamış qızlar üçündür. Deməli, əsas məsələ hansı meyarlardan çıxış etməkdə, nəyə üstünlük verməkdədir. Meyar haradasa təcrübə, bilik və sərbəstlik, haradasa məsumluq, itaətkarlıq və bakirəlik dərəcəsidir.

Başlıq almayan Qərb ölkələrində qızın ailə büdcəsinə nə qədər gəlir gətirəcəyi haqqında mülahizə əsas yer tutur. Təzahürlər fərqli, mahiyyət isə eynidir. Lakin Qərblilər öz iqtisadi maraqlarını daha ustalıqla maskalaya bildiyindən sadələvh şərqilərə lağ etməkdən çəkinmirlər.

Qərb tərbiyə sistemində, o cümlədən, bizim pedaqoqların indi də istifadə etdiyi sovet pedaqoji sistemində məhəbbət hissi yüksək mənəvi dəyər kimi geniş şərh olunmamış və bir çox hallarda sadəcə cinsi ehtiyacla və ya evliliklə, ailə ilə bir səviyyədə təqdim olunmuşdur. Məsələn, L.V. Vorobyovun orta məktəblər üçün dərs vəsaitinə daxil edilmiş məqaləsində deyilir: «Məhəbbətin sirri heç də ülvi-səmavi yox, cismani-çağdaş mənşəyə malikdir. Cinsi münasibətsiz məhəbbət mümkün deyil».¹ Yəqin ona görə də, kimsə kimi

---

¹ Хрестоматия по этике и психологии семейной жизни: Учеб. пособие для учащихся ст. классов. М., Просвещение, 1987, стр. 44.

isə sevib-sevməyəcəyini bilmək üçün əvvəlcə yaxın münasibətlərdə olmalı imiş. Qərbdə bu cür yanaşmanın əsas səbəbi məhəbbətin cinsi həyatla həqiqətdə olduğundan daha artıq əlaqələndirilməsidir.

Əlbəttə, Qərb fəlsəfəsində də, rus ədəbi-bədii və fəlsəfəi fikrində də məhəbbətdən yüksək mənəvi-estetik hiss kimi bəhs olunan məqamlar az deyil. Zadəganlıq dövründə Rusiya daha çox dərəcədə Şərq ölkəsi idi. Əks təqdirdə, Puşkin poeziyası, «Yevgeni Onegin» kimi şərəf və məhəbbət dastanları yaranmazdı. Lakin zaman keçdikcə məhəbbət ideyasının tənəzzülünü görürük. Dünya ədəbiyyatının şedevri olan «Anna Korenina» artıq geriyə doğru bir addımdır. Ona görə yox ki, L.N.Tolstoy bir sənətkar kimi Puşkinə nəzərən geriləmədir; ona görə ki, ictimai reallığın, mənəvi mühitin özündə tənəzzül vardır. Qərbi Avropada isə bu geriləmə daha əvvəl başlanmışdı. «Tristan və İzoldası», «Romeo və Cülyettası» olan xalqların ədəbiyyatı, görünür, kapitalizm cəmiyyətinin yaratdığı yeni mənəvi mühitin təsirindədir ki, böyük məhəbbətdən erotikaya doğru geniş yolu keçmişdir. Bəli, bunu reallığın özü tələb edirdi. Düzdür, Azərbaycan ədəbiyyatında məhəbbətə münasibətdə romantik ənənələr zəifləsə də, hələ davam edir. Amma təəssüf ki, gerçək ictimai reallığımız heç bu zəifləmiş ədəbiyyatımıza da uyğun gəlmir. Bu-

nunla belə, bircə, bu məqamda ədəbiyyat realistik, təsviredici olmaqdan daha çox, romantik və xilaskar missiyanın daşıyıcısı olmalı, ideala səsləməlidir. Halbuki, reallığı da qabaqlamağa çalışanlar, Avropa ədəbi mühitində gedən müasir prosesləri ədəbiyyatımıza gətirməyi az qala qəhrəmanlıq hesab edənlər də var.

Şərq məhəbbət poeziyasında eşqin etalonu kimi təqdim olunan məcnunluq fenomeni Qərbdə psevdoməhəbbətin formalarından biri hesab olunur. Maraqlıdır ki, bu mövzuda Şərq poeziyası kontekstində yox, psixi xəstələri müayinə kontekstində söhbət açılır. XX əsrin böyük psixiatri və filosofu Erix Fromm yazır: «Psevdoməhəbbətin geniş yayılmış və çox vaxt (bədi filmlərdə və romanlarda) «böyük məhəbbət» kimi təqdim olunan forması – *bütpərəst* məhəbbət əgər insan özünü, öz fərdiyyətini dərk etmək səviyyəsinə yüksəlməyibsə, onda o, öz sevgilisini ilahiləşdirməyə, onu özü üçün pirə, qibləgaha çevirməyə meyllidir. O, öz şəxsi qüvvələrindən ayrılaraq bu qüvvələri sevgilisinə yönəldir və ona *summum bonum* (lat. – ali fəzilət) kimi, ümumiyyətlə, bütün məhəbbətin, bütün işığın, hər cür fərəhin daşıyıcısı kimi pərəstiş edir».¹

---

¹ Э. Фромм. Искусство любить. // Душа человека. М., 1992, стр. 161

Qərbdə məhəbbət real cismani həyatdan ayrılır. E.From yazır: «Məhəbbət ancaq o zaman mümkündür ki, iki nəfər bir-biri ilə mövcudluğun ən dərin qatında ünsiyyət saxlayır və ona görə də onların hər biri özünü bu dərin qatda yaşaya bilir. İnsan gerçəkliyinin, həyatiliyin, məhəbbətin əsası, təməli ancaq burada, bu «dərin» yaşantıda qoyulmuşdur. Bu cür yaşanan məhəbbət – müntəzəm çağırışdır; bu, – istirahət yox, hərəkət, inkişaf, birgə fəaliyyətdir...¹ Qərbdə bu cür yanaşma tərzii ədəbiyyat və kinoda da təbliğ olunur. Lakin təəssüf ki, bir çox hallarda müasir Qərb dünyası daha çox bayağılaşmış, heyvani səviyyəyə enmiş hissləri önə çəkir. Reallıq örnək olmaq səlahiyyətini itirir.

Ona görə də, biz gənclərə öz ideallarını bugünkü reallıqdan deyil, klassik milli ədəbiyyatdan seçmələrini tövsiyə edərdik. Ən azı tədris proqramlarında ali duyğularımızın daşıyıcısı olan klassik ədəbi-bədii irsə daha çox yer verməliyik. Lakin bir şərtlə ki, böyük ideallara səsləyən ədəbiyyat da ictimaiyyət tərəfindən dəstəklənsin və cəmiyyətdə ədəbiyyatımıza, milli-mənəvi dəyərlərimizə qayıdış istiqamətində real proseslər getsin. Ancaq bu yolla gələcəyə alını açıq getmək olar.

Cəmiyyət insana öz ürəyinin hökmü ilə yaşamaq imkanı verməlidir. H.Cavidin, C.Cab-

---

¹ Yenə orada, səh. 163.

barlının keçən əsrin əvvəllərində qoyduğu bu tələb Qərbdə hələ indi-indi gah «insanın hüquq və azadlıqları», gah «gender» problemləri adı altında gündəmə çıxarılır və bizə müasir Qərb dəyərləri kimi təqdim olunur. Lakin Qərb bu dəyərlərin milli-mənəvi invariantlarla uyğunlaşdırılması problemini hələ də həll edə bilməmişdir. Böyük ədiblərimiz isə hələ o vaxt bir addım qabağa getmiş və cəmiyyətin yaratdığı çəpərləri uçurmaq tələbi ilə kifayətlənməyərək istəklərin özünü yüksək mənəvi pilləyə qaldırmaq, qadağaları kö-nüllülüklə, könlün ucalığı ilə əvəz etmək mövqeyindən çıxış etmişlər.

Bakirəlik də, mənəvi saflıq, təmizlik də gözübağlı saxlanmaqla yox, hissləri şüurlu surətdə idarə edəcək bir səviyyəyə yüksəliş SAyəsində qorunub saxlanmalıdır. Lakin yüksəliş üzünü açmaqla, açıq-saçıq olmaqla qarışıq SA-lınmamalıdır. Çadranın atılması müstəqim mənada başa düşülməməli, üzlərin yox, gözlərin açılması ön plana çəkilməlidir. Biz bir dəfə bu səhvi etmişik. Hətta, çadraya qarşı çıxmağın simvolunu yaratmış C.Cabbarlı da sonrakı illərdə hadisələrin başqa istiqamətdə gedişindən narahat olaraq «Hürriyyəti-nisvan» şerini yazmış, «mən belə azadlığa səsləməirdim», – demişdir.

Bu gün biz gözəlliyin, ülvi hisslərin, məhəbbətin tərbiyəvi funksiyasından danışarkən, eyni zamanda əqllə hissın optimal nisbətinin də nə

dərəcədə zəruri olduğunu nəzərdən qaçırmamalıyıq.

Hər hansı bir həyat tərzini, hər hansı bir əqidə, hətta hər hansı bir geyim insana kənardan, icbari yolla qəbul etdirilməməlidir. Namus, ismət də kişi diktatının və ya çadranın sayəsində deyil, mənəvi bütövlüyün ayrılmaz tərkib hissəsi kimi, daxildən gələn tələbat kimi mövcud olmalıdır.

İnsanın bütün həyatı, əməli fəaliyyəti onun şəxsi arzu və istəklərinə uyğun gəlməli, istək və əməl bir harmoniya təşkil etməlidir.

Əlavə:

**Məhəbbət haqqında
seçmə fikirlər**

Könül sevən gözəl olar.

Atalar sözü

Fəqət hər gözəl olanı könül sevməz.

C.Rumi

***

Məhəbbət ehtiraslıdır,
dostluq isə ruhun keyfiyyətidir.

Aristotel

***

Ehtirasını idarə et,
yoxsa ehtiras səni idarə edər.

Epiktet

***

Dünyada heç bir böyük iş ehtirassız
bilməz.

görülə

Q.Hegel

***

Eşqdir mehrabı uca göylərin,
Eşqsiz, ey dünya, nədir dəyərin?

Nizami

Mən aşiq, o da giryan,
Mən giryan, o da giryan,
Dedim könlün odun al,
Demədim oda gir, yan.

Bayatı

***

Fikir cövhərini odda yapmasan,
Soyuq düşüncədən şəfqət sönəcək.
Sevgi atəşinə hikmət qatmasan,
Kərəmlər yanaraq külə dönəcək.

Əbu Turxan

***

Eşqsiz olsaydı, xilqətin canı,
Dirilik sarımazdı, böyük cahanı.

Nizami

***

Dumanla doldurub dünya üzünü,
Yatırdım eşq ilə ağılın gözünü.

Nizami

***

Eşq aşıqlər üçün həqiqət yolunu işıqlandırır.

Füzuli

Məhəbbət ləzzətindən bixəbərdir
zahidi-qafil.
Füzuli, eşq zövqün zövqi-eşqi var
olandan sor.

Füzuli

***

Qəlbin pünhanları ancaq eşq işığında
görünür.

Əbu Turxan

***

Məhəbbət ruhun canlanmasıdır.

Əbu Turxan

***

Aşiq sevgilisinin sevincinə sevinir.

Əbu Turxan

***

Məhəbbət böyük hisslərdən başlayır, xırda
qalmaqla bitir.

A.Morua

***

Məhəbbət – hisslərin poeziyasıdır.

O.Balzak

Məhəbbətin çiçəklənməsi üçün münbit mühit
lazımdır.

Əbu Turxan

***

Məhəbbət – arzunun zirvəsidir.

İ.Göte

***

Məhəbbət arzu dünyası ilə gerçəkliyin
qarışmasıdır.

Əbu Turxan

***

Sevgi aşiqin ayağını yerdən üzür və o, xəyal
dünyasına köç edir.

Əbu Turxan

***

Vüsal romantik məhəbbəti yerə endirir. Eniş
uğursuz olanda məhəbbət ölür. Eniş tədrici
olanda məhəbbət yeni formaya – ailə
məhəbbətinə keçir.

Əbu Turxan

Günəş çıxanda Yer hansı hissi keçirirsə,
sevgilisini görən aşiq də həmin hissi keçirir.

Əbu Turxan

***

İnsan qəlbinin dərin qatları düşüncə ilə yox, sevgi
ilə işıqlanır.

Əbu Turxan

***

Milli ruh məhəbbətlə aqlın ittifaqından
yaranır.

Əbu Turxan

***

Arzular dünyaya mənə verir.

A.Frans

***

Ürək məhəbbət arzularından zövq-səfa
şərbəti içir.

C.Bayron

Qadın ümidləri günəş şüalarından qidalanır; kölgə
onları yox edir.

D.Elyot

***

Kim isə demişdir: «Ağılla idarə olunan
məhəbbətdən yaxşılıq gözləmək olmaz».

İbn Ərəbi

***

Məhəbbət kimi desən tutub
gizli yollarla Allaha aparar.

C.Rumi

***

Sənsiz idi onda hələ yer səmə,
Sən yox idin var idi qəmim daima.

Nizami

***

Göylər yaransaydı eşqdən azad,
Düşün, olardımı yer üzü abad?

Nizami

Sevgili aşıqın qəlbindədir.
Fəqət aşıq sevgilinin özündə
olduğunu bilməz, onu yenə kənardakı
sevgili vasitəsi ilə tanıyar.

İbn Ərəbi

***

Kişi də, qadın da tək qanadla yaranır.
Pərvazlanıb uçmaq üçün isə qanadların
qoşulaşması lazımdır.

Əbu Turxan

***

Uça bilmək üçün qanadlar tən olmalıdır.

Tayını tapa bilməyənlərin məhəbbəti
göydən asılı qalar.

Atıcı atar, tayını tapar.

Atalar sözü

***

Ərlə arvadın torpağı
bir yerdən götürülür.

Atalar sözü

Yaxşı qadınlar yaxşı kişilər üçün və yaxşı
kişilər yaxşı qadınlar üçündür.

Qurani-Kərim

***

(Allah) sizin özünüzdən sizlər üçün taylar
yaratmış ki, onlarla rahatlıq tapasınız. Sevgi ilə
mərhəmət bərqərar eləmiş aranızda.

Qurani-Kərim

***

Məhəbbət ümidini itirmiş adamı
yenidən həyata qaytarır.

Əbu Turxan

***

İdrakı rəmz edib bir gül sandılar,
Aqıl olanları bülbül sandılar,
Vaxt keçdi, rəmz itdi, sonra gələnlər
Təkcə bülbül ilə gülü andılar

Əbu Turxan

***

Aşıq ən gözəl anlarını ancaq sevgilisi ilə
bölüşmək istəyir.

Əbu Turxan

Bütün sevənlər bacardıqlarından çox şey vəd
edir, amma bacardıqlarını da etmirlər.

V.Şekspir

***

İlk məhəbbətin mövhumi obrazı aşıqın özü
tərəfindən yaradılmış olur.

Yaradan yaratdığını sevməyə bilərmilə?

Əbu Turxan

***

İlk məhəbbət kor olur.

Atalar sözü

***

Eşqin gözü kordur.

Aristotel

***

Səndən qorxanı da, sən qorxduğunu da
sevə bilməzsən.

Siseron

Ən yaxşı evlilik dostluq hissi üzərində qurulur.

F.Nitsşe

***

Sevgisiz evlilik sevdiyinə evlənə bilməməkdən
daha ağırdır.

(Naməlum)

***

Məhəbbət – sevilmək arzusudur.

Platon

***

Sahiblənmək anlayışı məhəbbətin
izahında istifadə olunsa da, ilkin sayıla
bilməz. Mən nəyə görə başqasını mənimsəmək
və ona sahib olmaq istəyirəm? Bu mənə o zaman
lazım olur ki, mənim varlığım başqasının
funksiyasına çevrilir. Amma bununla
mənimsəmənin ancaq müəyyən üsulu
nəzərdə tutulur; biz başqalarının
azadlığına yiyələnmək istəyirik.

Sartr

Dövlət adamının ürəyi başında olmalıdır.

Napoleon

***

Məhəbbət müəyyən mənada konfliktdir.

Sartr

***

Qısqanclıqda sevgidən daha çox özünü sevmək
var.

F.Laroşfuko

***

Bütün fəzilətlər əslində məhəbbətin müxtəlif
növləridir.

Avqustin

***

Məhəbbət – məhəbbətə cavabdır.

İngilis atalar sözü

***

Məhəbbət – bizim ikinci doğuluşumuzdur.

O.Balzak

Məhəbbət insanların bir-birinə
bağışladığı xoşbəxtlikdir.

C.Sand

***

Məhəbbət başqasının xoşbəxtliyini
istəməkdir.

D.Yum

***

Sevinc və sevgi ruhun iki qanadıdır.

Hilmi Ziya Ülkən

***

Qadın kişiyə müxtəlif, bəzən hətta bir-
birinə zidd olan cəhətlərinə görə xoş gələ bilər;
kimsə onu ağılına, başqası xeyirxahlığına görə
sevər, üçüncüyə isə məsələnin onun çatışmazlıqları
xoş gələ bilər.

L.de Vovenarq

***

Vüsal məhəbbəti yerə endirmiş, onu əbədi
şəriyyətdən məhrum etmişdir.

Asif Əfəndiyev

Bir-birinizin badələrinizi doldurun, amma bir
badədən içməyin.

C.Cübran

***

Məhəbbət həyatın duzudur.

İngilis atalar sözü

***

Bir-birinizi sevin, amma məhəbbəti
buxova çevirməyin.

Qoy o, könüllərinizin sahilləri arasında axan
dəniz olsun.

C.Cübran

***

Qoy sizin mövcudluğunuzda genişlik, vüsət
olsun.

İmkan verin ki, aranızda səma küləkləri əssin.

C.Cübran

***

Məhəbbət incəsənətdir, onu
mənimsəmək lazımdır.

E.Fromm

Kişi üçün hər şeyin əslində necə olduğu
önəmlidir. Qadın üçün isə önəmli olan hər şeyin
necə təqdim olunması və zahiri
əminamanlıqdır.

Folkner

***

Məhəbbət lətiflik və gözəllikdir.

İbn Sina

***

***

Məhəbbət nəinki yaradıcılığın mənbəyidir, o
özü yaradıcılıqdır, yaradıcı
enercinin şüalanmasıdır...
(Naməlum)

***

Bir şeirdir qadın bədəni də,
Yaranışın ən xoş anında
Yaradan özü bu poemanı,
Həkk etmiş tale kitabında.

Henrix Heyne

Məhəbbət çiçək üçün günəş kimidir:
güclüləri gücləndirir, zəifləri qurudur.

İrland atalar sözü

***

Həyatın böyük sirri bunda gizlənilib ki, istəyənlər,
alan yox, ancaq verənlər, bağışlayan həzz alır.

N.Berdyayev

***

Könüllər bir-biri ilə baxış sayəsində
təmasda olur.

Balmond

***

Məhəbbət ruh və bədənin
ittifaqından yaranır.

Əbu Turxan

***

Əgər ilk məhəbbət qəlbin bütün guşələrini
ışığılandırma bilməyibsə, deməli «ilk məhəbbətlər»
hələ çox olacaq.

Əbu Turxan

Məhəbbət qəlbin əql üzərində
qələbə himnidir.

Əbu Turxan

***

Qəlb köksə sığışmayanda insanın öz qəlbini
bölüşmək ehtiyacı yaranır.

Əbu Turxan

***

Könüllərin birləşmək əzmi insani yüksəlişin,
bədənlərin birləşmək istəyi heyvani
başlanğıcın əlamətidir.

Əbu Turxan

***

Məhəbbət bir insan qəlbinin
başqa bədəni istila etməsi və ya onda
sığınacaq tapmasıdır.

Əbu Turxan

***

Hər bir nurun daxilində
özündən ali nura eşq var.

Ş. Şührəvərdi

Onun bütün varlığı məhəbbət və qəhrdən
nizamlanmışdır.

Ş. Şührəvərdi

***

Hər bir aşağı nurun məhəbbəti ali nurun
məhəbbətində qəhr olunur..

Ş. Şührəvərdi

***

Aşiq eşqinin hökmü altına
aqlinin ölçüsündə girməlidir

İbn Ərəbi

***

Ruhu bir nurdur aşiqin,
təbiəti bir qaranlıq!

İbn Ərəbi

***

Aşiq vüsalla ayrılıq arasında
bir fərq görməməlidir

İbn Ərəbi

Eşq özünü tələf etməlidir.

İbn Ərəbi

***

Sevgilinin gördüyü hər iş gözəldir.

İbn Ərəbi

***

Sevgi daha çox qeyri-müəyyənliklə,
müəmma ilə, sirt və sehlə əlaqədar olub, əslində
bir möcüzə axtarışıdır.

Əbu Turxan

***

Aşiq özünün aşiq olduğunu bilməməlidir.

İbn Ərəbi

***

Məhəbbət könül səslərinin harmoniyası,
ürəklərin bir-birini anlamasıdır.

Bayron

Qəlbə məhəbbət işığı yananda
qaranlıqlar əriyir.

Əbu Turxan

***

Sevən mənəm; sevdiyim də mən.

İbn Ərəbi

***

Uyğunluq olmazsa, məhəbbət ola bilməz.

A.Bakıxanov

***

Eşq ağlabatan və məqbul olarsa,
əsl xoşbəxtlikdir.

A.Bakıxanov

***

İnsan təbiətinin başlıca mənəvi tələbi eşqdır.

A.Bakıxanov

***

Əgər kim isə sevgilidən başqa da nə haqda isə
düşünə bilirsə, onun sevgisi səmimi deyil.

İbn Ərəbi

Dərindən sevmək – özünü unutmaq deməkdir!

C.C.Russo

***

İlahi bir eşq ver mənə,
Hardayamsa heç bilməyim.
Elə itirim özümü
İstəsəm də qoy bulmayım.

Yunus İmrə

***

Sevmək başqasının xoşbəxtliyində öz
xoşbəxtliyini tapmaqdır.

Q.Leybnis

***

Məhəbbətə böyük ehtiyac, əgər onu
yönəltmək üçün predmet tapılsa, çox vaxt
məhəbbətin özü kimi qəbul olunur; maneələr onu
ehtirasa çevirir, vüsəl isə yox edir.

V.Q.Belinski

***

Məhəbbət elə güclüdür ki, bizim özümüzü də
yenidən yaradır.

F.Dostoyevski

Ailə məhəbbəti insan nəslini artırır, dostluq
məhəbbəti onu təkmilləşdirir, qeyri-əxlaqi
məhəbbət isə – alçaldır.

F.Bekon

***

Nifrət böyüyü də məhv edir, məhəbbət
kiçiyi də yüksəldir.

Latın atalar sözü

***

Külək ocaq üçün nədirsə, hicran da
məhəbbət üçün odur; kiçik məhəbbəti söndürür,
böyüyü isə daha da alovlandırır.

A.Kuprin

***

O adamı ki, sən məndə sevirsen, əlbəttə, məndən
yaxşıdır: mən belə deyiləm, amma sən sev və
mən çalışaram ki, özümdən yaxşı olum.

M.Prişvin

***

Mənə biganə zövqi-nəfsani,
Sevdiyim yalnız eşqi-ruhani...

H.Cavid

Mən gözəllərdə gözəl ruh anaram,
ruhu düşkünləri çirkin sanaram.

H.Cavid

***

Ehtiras «Mən»imi məhv edir,
amma mən səni tapıram.

İbn Ərəbi

***

Gördüyüm gözəllik idraka sığmır.

İbn Ərəbi

***

Məhəbbət könül səslərinin harmoniyası,
ürəklərin bir-birini anlamasıdır.

Bayron

***

Şərqdə məhəbbət işığı idrak işığını söndürür,
Qərbdə – əksinə.

Əbu Turxan

Heç nəyi sevməyən – özü heç nədir.

L.Feyrbax

***

Məhəbbətin alçaldılması nifrət hissi yaradır.
Amma nifrət onu tamamilə silə bilmədiyindən
onlar qoşa yaşayırlar.

Əbu Turxan

***

Qısqanclıq sevgi ilə bərabər yaranır, amma
onunla birgə ölmür.

F.Laroşfuko

***

Eşqin daxili hərəkətverici qüvvəsi   tü-
kəndikdən sonra da, məhəbbət qatarı   hələ
uzun müddət yoluna davam edir.
Bu, – məhəbbətdə ətalət prinsipidir.

Əbu Turxan

***

Din və məhəbbətə qəlbin bir hissəsi lazım deyil,
onlara bütün ruh lazımdır.

A.İ.Gertsen

Zaman keçdikcə sevgi atəşi səngisə də, xatirə
qığılıcımları onu hər dəfə yenidən alovlandırır.

Əbu Turxan

***

Daxili gözəllik zahiri gözəlliyə
bürünəndə daha tez üzə çıxır.

Əbu Turxan

***

Zahiri və daxili gözəllik eyni vaxda parlaya
bilməz. Əvvəlcə birincinin parıltısından
ikinci gözə görünür, amma elə ki göründü, onda
birincini kölgədə qoyur.

Əbu Turxan

***

Zahiri parıltı göz qamaşdırır, daxili parıltı
gözləri açır.

Əbu Turxan

***

Ürək ağılı artırarsa bilsə də, ağılı ürəyə
edə bilməz.

A.Frans

Sevmək – fəzilət, sevilmək xoşbəxtlikdir.

L.N.Tolstoy

***

Ancaq xoşbəxtlik məhəbbət üçün ölçü
ola bilər.

V.Q.Belinski

***

Məhəbbətin dərinliyi və hüdudu hətta təxəyyül
üçün də əlçatmazdır.

F.Şiller

***

Məhəbbətin gəlişi ilə qəlbə xoşbəxtlik hissi,
müqəddəs bir duyğu baş qaldırır.

Q.Mopassan

***

Məhəbbət – həyat yaradır.

L.N.Tolstoy.

***

Qarşılığı olmasa da, sevmək gözəldir.

O.Balzak

Məhəbbət ölümdən və ölüm qorxusundan
güclüdür. Həyat ancaq məhəbbət üzərində
dayanır və onunla hərəkətə gəlir.

İ.S.Turgenyev

***

Məhəbbət elə bir ehtirasdır ki, nə keçmişi, nə də
cələcəyi tanıyır.

O.Balzak

***

Həm sevmək, həm də müdrik olmaq qeyri-
mümkündür.

F.Bekon

***

Məhəbbət çox vaxt ağılı olanların ağılı alır və
ağılı olmayanlara ağıl verir.

D.Didro

***

Sevgi bizi böyük işlərə ruhlandırır və bu işləri
görməyə mane olur.

A.Düma

Hörmət hissindən məhrum olan məhəbbət çox
davam edə bilməz.

A.Düma

***

Məhəbbət istəklə yaşayır və yalanla qidalanır.

A.Frans

***

Yalnız bilmədiyini şeyi dəlicəsinə sevmə bilərsən.

A.Frans

***

Ayrılıq böyük məhəbbətləri daha da artırır,
yarımçıq olanları isə məhv edir.

R.N.Güntəkin

***

Eşqini ifadə etməyi bacaran muradına   tez
çatar.

C.London

***

Eşq meydana girəndə ağıl oranı tərk edir.

M.Meterlinq

Eşq məntiqə qulaq asarsa, məhv olar.

F.Saqan

***

Böyük məhəbbətlər kiçik qılgınlımlardan doğur.

A.Stendal

***

Yoxsulluq qarıdan girəndə, məhəbbət pəncərədən
qaçır.

V.Şekspir

***

Eşq namusla birləşəndə ən qiymətli
cəvahirat alınır.

L.Tolstoy

***

Çılgın məhəbbətdən qorxmaq lazımdır, çünki o,
hər an nifrətə çevrilə bilər.

H.Toro

***

Eşqi başlamaq asan, bitirmək çətinidir.

M.Tven

Bizim yaradıcılığımız dünyanın Allah tərəfindən
yaradılması prosesində kiçik variasiyalardan
ibarətdir.

V.Taqor

***

Sevməyən sevgili aşiqin qəlb işığını özünə
qaytaran güzgü kimidir; özü biganə olsa da,
aşiqin qəlbini daha da alovlandırır.

Əbu Turxan

***

Məhəbbət başqa insanın fəzilətindən,
kamilliyindən, xoşbəxtliyindən həzz almağa
meyldir.

Leybnis

***

Məhəbbət bütövlük yanğısı və ona
cəhd etməkdir.

Aristofan

***

Məhəbbət bir-biri üçün fərqli olmayan iki tərəfin fərqidir. Bu eyniyyəti hiss etmək və anlamaq – məhəbbətdir.

Hegel

Dərindən sevmək özünü unutmaqdır.

Russo

***

Həqiqi insani məhəbbət ancaq hisslərin şıltaqlığına və ürəyin istəyinə deyil, bir-birinin insani ləyaqətinə qarşılıqlı hörmətə əsaslanma bilər.

Belinski

***

Məhəbbət başqasının sevinc və iztirablarını yaşamaqdır.

Əbu Turxan

***

Məhəbbət başqası ilə birgə qocalmağa hazır olmaqdır.

A.Kamyu

***

Qadın qəlbinə aparan cığırın ən kəsəsi
yazıqlıdır.

Bayron

«Məhəbbət» sözü iki fərqli məna ifadə edir:
sadəcə məhəbbət, yaxud ehtiras və – şəvqət.

S.Moem

***

Məhəbbət bir-birinə baxmaq yox, birlikdə eyni
tərəfə baxmaqdır.

Sent – Ekzyuperi

***

Məşuq əslində güzgüdür; aşiqə öz içində
yaratdığı ideali göstərir.

Əbu Turxan

***

Məhəbbət zəriflik və gənclikdir.

İbn Sina

***

Məhəbbət qəlbın şəriyyətidir.

Əbu Turxan

***

Məhəbbət birdir, amma iki ürəkdə yaşayır.
Assir

Məhəbbət göz yaşını kimidir: gözdən başlayır,
ürəyə düşür.
P.Sirr

***

Sevməyi balıqdan öyrənin; o sudan çıxan kimi
ölür.
Fars atalar sözü

***

Evlənməzdən qabaq gözlərinizi dörd açın, amma
evləndikdən sonra yumun.
B.Franklin

***

Yaxşı arvad ərinin xoşladığı şeyləri xoşlayır.
D.Karnegi

***

Qayıq iki avarın eyni anda hərəkət etməsi ilə
üzür, avarların hərəkəti bir-birinə uyğun gəlməsə,
dalğalar qayığı aşırar. Evlilik də
qayıq kimidir.

E.Levi

Uğurlu evlilik sevgini rədd edir, onu dostluqla
əvəz etməyə çalışır.

Monten

***

Yaxşı nigahın özülü istedad və dostluqdur.

F.Nitsşe

***

Kişi evin beyni, qadın isə ürəyidir.

F.Volter

***

Sən evlənməyində ol, məhəbbət sonra gələcək.

İngilis atalar sözü

***

Əsl məhəbbətin nə olduğunu
yalnız analar bilir.

O.Balzak

***

Bəşəri məhəbbətdən kənarında vətən
sevgisi yoxdur.

A.Frans

Öz vətəninə mənsub olmayan bəşəriyyətə
də mənsub deyil.

V.Q.Belinski

***

Həqiqi şərəfli insan ailəni özündən,
vətəni ailədən, bəşəriyyəti vətəndən üstün
tutmalıdır.

C.Dalanber

***

Ən böyük şücaətlər vətənə məhəbbətdən
yaranır.

Russo

***

Gözəllik əxlaqi ləyaqəti yüksəldir; bunsuz
gözəllik ürək üçün yox, ancaq göz üçündür.

Belinski

***

Qadının ləyaqət meyarı – sevdییi kişidir.

Belinski

Həqiqi insani məhəbbət heç də hissiyatın hər
hansı şıltaqlığı və ya ürəyin kefi üzərində deyil,
insani ləyaqətlərə qarşılıqlı hörmət üzərində qərar
tuta bilər.

Belinski

***

Məhəbbətin ən yaxın rəfiqəsi də, ən böyük
düşməni də qısqanlıqdır.

C.Bruno

***

Nikahın qarşısına qoyduğu ideal, – cismani
yaxınlıqdan başlayıb mənəvi birliyə çatmaqdır.

M.Qandi

***

Məhəbbət gənclikdə daha coşqun olsa da,
sonralar daha güclü və möhtəşəm olur.

H.Heyne

***

Heç kimi sevməyəni sevməzlər.

Demokrit

Ancaq böyük məhəbbət ailə həyatındakı
anlaşılmazlıqları aradan qaldıra bilər.

Drayzer

***

Hörmətlə tamamlanmayan məhəbbət yüksəyə
qalxa bilməz; o tək qanadlı mələk kimidir.

A.Düma

***

Hörmətin həmişə müəyyən hüdudu olur,
məhəbbətin isə hüdudu yoxdur.

M.Y.Lermontov

***

Hər kəs öz zövqünə görə görür.

Sührəvərdi

***

İnsan sifətini güzgüdə gördüyü kimi, öz qəlbini
də ancaq güzgüdə görə bilər. Bu zaman güzgü
başqasının parlaq qəlbidir.

Əbu Turxan

Heç vaxt həqiqi ehtirasla sevməmiş insan
həyatının yarısını , həm də gözəl yarısını
yaşamamışdır.

Stendal

***

Dostluq da məhəbbət kimi qızıl gülə bənzəyir,
gözəlliyi və məstədic qoxusundan başqa,
tikanları da vardır.

V.Q.Belinski

***

Dostluq elə münasibətdir ki, bu
zaman bir kişi başqası ilə bilavasitə yox, nə isə

üçüncü bir hadisəyə münasibətdə, prinsiplərdə, fəaliyyətdə, elmdə ittifaq kimi üzə çıxır; qıyası, bu ittifaq kişinin qadına münasibəti kimi təbii meyl olmayıb, müəyyən obyektiv məzmununa malikdir.

Hegel

***

Dostluq iki bədəndə yaşayan bir nəfəsdir.

Aristotel

Hər kəs ancaq özünü sevir. Dost da ona görə sevilir ki, o bizim ikinci Mənimizdir.

Siseron

***

Nifrət məhəbbətə keçə bilər, dostluğa yox.

Labruyer

***

Sizi sevdiyim kimi, bir-birinizi sevin.

İncil

***

Qarşılıqlı olmayan məhəbbət var, qarşılıqlı

olmayan dostluq yoxdur.

Əbu Turxan

***

Zaman dostluęu möhkəmləndirir,
məhəbbəti zəiflədir.

Labruyer

***

Məhəbbətin ömrünü dostluq uzadır.

Əbu Turxan

Dostluq qanadsız məhəbbətdir.

Bayron

***

Məhəbbət və dostluq bir-birindən hasil olur.

Fransız atalar sözü

***

Dostluq eyniyyətdən, məhəbbət fərqdən
yaranır.

Əbu Turxan

***

Məhəbbət fərqlənən tərəflərin dostluğudur. Fərq
itdikcə məhəbbət keçir, dostluq qalır.
Əbu Turxan

***

İnsanın mənəvi varlığı yalnız gözəllik duyğusu
sayəsində bütövləşir.
Əbu Turxan

***

İnsanlar bir-biri üçündürlər.
Mark Avreli

Dostluq etməyi bacaran evlənəndə də uğurlu
evlənər; belə ki, nigah da dostluq
istedadına əsaslanır.
F.Nitsşe

***

Dostların məhəbbəti həm də müalicə edir.
Seneka

***

İnsan öz fərdiliyini nə qədər çox biruzə
verirsə, o qədər də bütün mövcudatla
birləşməyə can atır.

R.Taqor

***

Fəzilət sahibi olmaq istəyən adamı əvvəlcə
«şəhvət qüvvəsi», sonra «qəzəb qüvvəsi»
baxımından tədqiq etmək lazımdır.

Nəsrəddin Tusi

***

...Cismani ləzzət almaq həvəsi, kef çəkmək
ehtirası ilk fitri nöqsan olaraq insanın bədənində
özünə yer tapmışdır.

Nəsrəddin Tusi

Həqiqət və fayda doğma tellərlə ancaq
gözəllikdə birləşir.

Hegel

***

Estetik hissə malik olmadan mənəvi cəhətdən
inkişaf etmək mümkün deyil.

Hegel

***

Hiss və ağıl həyat gəmisinin yelkəni və sükanı
kimidir. Biri hərəkətə gətirir, o
biri istiqamətləndirir.

C.X.Cübran

***

Milli ruh məqamına sadəcə sevgi qanadında
yüksəlmək mümkün deyil. Bunun üçün sevginin
ağılla birləşməsi lazımdır.

Əbu Turxan

***

Fərdi mahiyyət ailə məhəbbətində,
ictimai mahiyyət vətən sevgisində üzə çıxır.

Əbu Turxan

Vətən sevgisi fərdi sevgidən ilahi sevgiyə
yüksəliş yolunda bir məqam kimi ortaya çıxır.

Əbu Turxan

***

İlahi eşq ideyası getdikcə solmuş, cırlaşmış və
onun yerini fərdi məhəbbət tutmuşdur.

Əbu Turxan

***

Sonsuz hissın sonlu varlığa yönəldilməsi sözün
müstəqim mənasında məcnunluqdur.

Əbu Turxan

***

Allahı sevməyin yolu insanları və təbiəti
sevməkdən keçir.

Əbu Turxan

***

İnsan ömrü boyu instinktiv və intuitiv şəkildə ta-
mamlanmağa, bütövləşməyə, Vahidə
can atır.

Əbu Turxan

İnsanın təbiətdəki gözəlliyə meyli, məf-
tunluğu, aludəçiliyi də tamamlama hissının, har-
moniya duyğusunun təzahürüdür.

Əbu Turxan

***

Eşq ancaq əzəli-əbədi və sonsuz olan böyük
yaradana ünvanlananda onun həddi-hüdudu
olmaya bilər.

Əbu Turxan

***

İlahi məhəbbət sevginin müqəddəslik duyğusu ilə
birləşməsindən doğur.

Sevginin ali mərtəbəsi – vəhdəti-vücut
məqamı!

Əbu Turxan

***

Əqllə sərinləşdirilməyən yanar məhəbbət uçub
gedəcək.

Əbu Turxan

Sanki bütün dünya sevgililərin sevincinə
şərik olur.

Əbu Turxan

***

Şəhvət məhəbbət kontekstində, məhəbbət isə
həyat kontekstində dəyərlidir.

Əbu Turxan

***

Daha çox bədənlə, insanın cismani enerjisi ilə bağlı olan diskret bir hissi-bioloji vəziyyət müntəzəm və daimi hiss olan məhəbbət duyğusu ilə eyni tərtibli deyil.

Əbu Turxan

***

Məhəbbət ehtirasının şövqü cismani ləzzət hissini kölgədə qoyur.

Stendal

***

Əvvəl məhəbbət, sonra nikah: əvvəl alov, sonra tüstü.

N.de Şamfor

Sevgisiz insan cilalanmamış almaz kimidir.

Çin atalar sözü

***

Həqiqət eşqdə nazil olsa da,
Hər f və məna libasına büründü.

Ənvar Qasimi

***

Ailəni dayanıqlı edən qadın ilə kişi arasında
eyniyyət yox, fərkdir. Məhəbbət özü də bu
fərqin sayəsində mümkün olur.

Əbu Turxan

***

Hərə özünün qiymətli nəyi varsa, sevəcəyi
adam üçün saxlayır.

Əbu Turxan

***

Eşqdə susmaq danışmaqdan faydalıdır.

Yapon atalar sözü

MÜNDƏRİCAT

*Oxucular təklif və rəylərini aşağıdakı
ünvana göndərə bilərlər:*

**E-mail: ssx@azun.baku.az
abuturxan@hotmail.com**